

Mellom kildekritikk og historisk antropologi

OLAV DEN HELLIGE, ARISTOKRATIET OG RIKSSAMLINGEN

Av Sverre Bagge

HISTORISK TIDSSKRIFT, BIND 81, s. 173–212, © UNIVERSITETSFORLAGET 2002

Artikkelen er dels en empirisk studie av kongedømme og aristokrati i Olav den helliges regjeringstid (1015–30) og dels et bidrag til diskusjonen av sagaene som kilder til forståelsen av tidlig middelalder. I motsetning til den strenge kildekritikk, representert av brødrene Weibull og i senere tid Claus Krag, blir det hevdet at sagaenes helhetsbilde av samfunn og politikk i tidlig middelalder et stykke på vei er troverdig, selv om deres faktiske opplysninger om eldre tider må behandles med stor forsiktighet. Dette helhetsbildet blir så brukt til å forstå Olavs regjeringstid, hans konflikter med stormennene og hans fall, ut fra det som må oppfattes som normal politisk adferd i denne perioden.

Denne artikkelen¹ har et dobbelt formål. For det første er den en empirisk studie av kongemakt og aristokrati i Olav den helliges regjeringstid, og dermed av rikssamling og begynnende statsdannelse i Norge på 1000-tallet. For det andre er den et bidrag til diskusjonen om hvordan vi kan skaffe oss kunnskap om tidlig middelalder. På dette området har det i senere tid vært forskjellige oppfatninger i det historiske miljø. En retning, representert i første rekke av Claus Krag, viderefører den radikale, kildekritiske tradisjon fra brødrene Weibull i begynnelsen av det 20. århundre.² Det kan til og med hevdes at denne tradisjonen har fått sitt egentlige gjennombrudd i Norge med Krag.³ Den andre retningen er inspirert av

-
- 1 Takk til Jon Viðar Sigurðsson og til to anonyme konsulenter som har lest igjennom artikkelen og gitt nyttige råd, og til Else Mundal for hjelp med tolkning av skaldekvadene. Også takk til Olav Skevik for invitasjon til Stiklestad Olsok 2001, og til ham og det øvrige publikum for god respons og interessante kommentarer.
  - 2 C. Krag, *Vikingtid og rikssamling*, Oslo 1995, bd. 2 i K. Helle (red.), *Aschehougs Norgeshistorie* og Perspektiver på den norske rikssamlingen – et forsøk på en revisjon, i O. Skevik (red.), *Kongemøte på Stiklestad. Rapport fra et seminar om kongedømmet i vikingtid og tidlig middelalder*, Stiklestad 1999: 11–17; K. Helle, Hovedlinjer i utviklingen av den historiske sagakritikken, i J.R. Hagland og S. Supphellen (red.), *Leiv Eriksson, Helge Ingstad og Vinland (Det kongelige norske videnskabers selskab. Skrifter 1)*, Trondheim 2001: 13–40 (=2001a).

sosialantropologi og mentalitetshistorie og bygger særlig på undersøkelser av forholdene ellers i Europa på samme tid eller samfunn på antatt samme utviklingsstrinn. I praksis skiller veiene særlig når det gjelder verdien av senere sagaer og berettende kilder. Her følger Krag i brødrene Weibulls fotspor og forkaster det meste av sagaenes opplysninger om tidligere tider, mens den alternative retningen inntar en mer positiv holdning. Slik har Jón Viðar Sigurðsson og jeg selv hevdet at sagaenes generelle samfunnsbilde kan være mer troverdig enn deres detaljoplysninger, altså øyensynlig stikk i strid med gjeldende lære i sagakritikken. Selv om dette bildet i første rekke kan brukes som kilde til sagaforfatternes egen samtid, kan det også til en viss grad gi kunnskap om forhold i tidligere tider.⁴

Det har med rette vært påpekt at dette mer positive synet på sagaenes kildeverdi fortsatt er lite underbygget.⁵ Omvendt er det slående i hvor liten grad tilhengerne av den kildekritiske retning har satt seg inn i og tatt stilling til de etterhvert ganske mange undersøkelser som foreligger fra representantene for den motsatte retningen. Slik slutter Knut Helle sin kortfattede behandling av det litterære studium av sagalitteraturen med gjennombruddet for bokprosateorien i mellomkrigstiden og nøyer seg ellers med å diskutere sagaene i lys av generelle regler for kildekritikk.⁶ Siden midten av 1960-årene har det imidlertid vært en omfattende reaksjon mot bokprosateorien, i første rekke gjennom forsøk på å klarlegge hva som er felles for sagalitteraturen – vesentlig islendingesagaene – som helhet. Grunnleggende var her Theodore Anderssons påvisning av en felles fortellestruktur, sentrert omkring konflikten og dens løsning, en struktur som går igjen i en fast rekkefølge i hele genren og som etter Anderssons oppfatning har sitt grunnlag i muntlig fortelletradisjon.⁷ Ut fra dette utgangspunkt kunne man gå videre, både som Andersson selv, i rent litterær retning, med vekt på genren og dens forbilder og konkrete utforming i de enkelte verkene⁸, og i historisk retning gjennom å for-

---

3 Riktignok hevder både Krag og Helle at denne tradisjonen sto sterkere tidligere, men er blitt svekket siden 1960-årene; se C. Krag, Perspektiv på tidlig middelalder, i C. Krag og J. Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg VI*, Oslo 1983: 11–13 og Helle 2001a: 26–32.

4 S. Bagge, Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen, *Historisk tidsskrift* 1986: 148 n. 8 og How can we use Medieval Historiography, *International Scandinavian and Medieval Studies in Memory of Gerd Wolfgang Weber*, edd. M. Dallapiazza et al., Trieste 2000: 29–42; J.V. Sigurðsson, *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*, Odense 1999: 17–38.

5 Helle 2001a: 31–35.

6 Helle 2001a: 13–37; 24–26 om friprosa og bokprosa.

7 Th. Andersson, *The Icelandic Family Saga*, Cambr., Mass. 1967; jfr. også R. Scholes og R. Kellogg, *The Nature of Narrative*, New York 1966.

8 For en oversikt over forskningen om islendingesagaene frem til midten av 1980-årene, se C. Clover, *Icelandic Family Sagas*, i C. Clover og J. Lindow (red.), *Old Norse-Icelandic Litera-*

klare sagaenes form og innhold ut fra mentalitet og samfunn.⁹ Selv om denne litteraturen ikke direkte tar opp kildekritiske spørsmål og dessuten representerer høyst ulike oppfatninger av sagaenes samfunnsmessige bakgrunn, er den relevant for den historiske bruken av sagaene, bl.a. ved å reise spørsmålet om i hvilken grad sagaene kan være kilder til allmenne normer, holdninger og tankemønstre.

Det er altså behov for en nærmere drøfting av teori og metode i studiet av Norge i tidlig middelalder, og en undersøkelse av Olav den helliges regjeringstid er vel egnet til dette. Etter tidligmiddelalderske forhold er kildematerialet ganske rikt, både det samtidige, skaldekvadene, og det senere, sagaene. Det finnes dessuten en lang forskningstradisjon med en rekke forskjellige oppfatninger.

OLAV DEN HELLIGES HISTORIE: SAGA OG VIRKELIGHET

Frem til begynnelsen av det 20. århundre var det vanlig å se rikssamlingen som en kamp mellom kongemakt og aristokrati, en kamp som tilspisset seg nettopp i Olavs regjeringstid. Halvdan Koht brøt med dette synet gjennom å skille mellom Snorres helhetssyn og de faktiske opplysninger han gir om Olavs forhold til stormennene. Snorre tolker den eldre historien, og særlig Olavs regjeringstid, i lys av motsetningen mellom konge og stormenn under Sverre. Samtidig peker Koht på at Snorre i praksis hele tiden opererer med et større antall stormenn på Olavs side enn på motstandernes. Dermed kan Koht bruke Snorres nakne fakta til å avsløre hans ideologi.¹⁰ Senere historikere har dels videreført, dels modifisert Kohts oppfatning gjennom å

---

ture. A Critical Guide, Ithaca 1985: 239–315. Forbilder har bl.a. vært Propps studier av muntlig fortelling, Parry og Lords av Homer og annen episk diktning og Vinavers av den middelalderske romanen. Se bl.a. J. Harris, *Genre and Narrative Structure in Some Íslendinga þættir*, *Scandinavian Studies* 1972, 44: 1–27; L. Lönnroth, *Njáls Saga. A Critical Introduction*, Berkeley etc. 1976 og C. Clover, *The Medieval Saga*, Ithaca 1982.

- 9 J. Byock, *Feud in the Icelandic Saga*, Berkeley etc. 1982 bruker således Anderssons skjema til å trekke direkte slutninger om den historiske virkelighet. W.I. Miller, *Bloodtaking and Peacemaking*, Chicago 1990 og P. Meulengracht Sørensen, *Fortelling og ære*, Kbh. 1993 tar begge utgangspunkt i fellestrekk i sagaene som de ser som uttrykk for normer og sedvaner i det islandske samfunn. Jfr. også Sigurðsson 1999. For lignende undersøkelser av kongesagaene, se S. Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley etc. 1991 og *From Gang Leader to The Lord's Anointed. Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense 1996. M.I. Steblin-Kamenskij's sterkt omdiskuterte bok *Íslendingesogene og vi*, Oslo 1975 [russ. orig. 1971], som ser sagaene som uttrykk for en særegen, arkaisk mentalitet, med en oppfatning av historisk sannhet som grunnleggende forskjellig fra den moderne, står i en mellomstilling mellom de to retningene, men kanskje nærmest den historiske.
- 10 H. Koht, *Sagaene opfatning av vår gamle historie og Kampen om makten i Norge i sagatida*, i hans *Innbogg og utsyn i norsk historie* (Kra. 1921): 76–91 og 93–123.

skille mellom et tradisjonelt topperistokrati, som Olav søkte å bekjempe, og et lavere aristokrati, særlig i innlandet, som han støttet seg på. Felles for disse forsøkene har vært troen på at Olavs regjeringstid har inngått i et langsiktig statsbyggingsprosjekt og at konfliktene i denne perioden har hatt sitt grunnlag i motsetninger mellom klasser og sosiale grupper.¹¹ Samtidig har Kohts skille mellom sagaenes tendens eller ideologi på den ene siden og deres faktiske opplysninger på den andre, åpnet veien for en friere bruk av kildene. Man har brukt de enkeltopplysningene som passet inn i ens teorier og sett bort fra resten, noe Krag med full rett har kritisert.¹² Det må likevel innrømmes at en viss grad av selektivitet neppe kan unngås. Vi kan ikke bare bruke de tekniske reglene for klassifikasjon av kilder; vi må også se på hva som er rimelig. Som vi skal se (s. 179–83), er det heller ikke bare marxister og generaliserende historikere som er selektive i sitt forhold til kildene.

Krag har ikke bare tatt et oppgjør med den marxistiske tradisjonens kildetolkning; han har også selv gitt en sammenhengende fremstilling av Olavs regjeringstid.¹³ Her fremlegger han på en forbilledlig måte for et bredere publikum en analyse av middelalderens historieskrivning, samtidig som han gir et innblikk i moderne historikers arbeid med kildene. Krags fremstilling bygger nesten utelukkende på samtidige kilder, i første rekke skaldekvadene, som han tolker med kyndighet og skarpsindighet. Krag gir gode grunner for å avvise tidligere forsknings statsbyggings- og klassekamptolkninger. Han understreker de førstetilige trekk under Olavs regjeringstid, i første rekke de personlige forbindelsene mellom kongen og hans menn, og han er mindre tilbøyelig til å se Olav som en fornyer. Han nærmer seg likevel mot slutten en slik tolkning når han regner med at Olav har hatt større ambisjoner enn forgjengerne i retning av å skape en sterk kongemakt, og at dette er grunnen til motstanden mot ham, i første rekke den brede mobiliseringen fra bøndene i Trøndelag.

Krag gir på denne måten et riktigere bilde enn tidligere forskning, og et bilde

---

11 J. Schreiner, *Tradisjon og saga om Olav den hellige*, Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Hist. Fil. Kl. nr. 1, Oslo 1926; *Studier til Olav den helliges historie*, *Historisk tidsskrift* 1927, 5 rk. V: 403–57; *Trøndelag og rikssamlingen*, Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Hist. Fil. Kl. 1928 nr. 3, Oslo 1928: 37–40 og *Olav den hellige og Norges samling*, Oslo 1929; A. Holmsen, *Norges historie fra de eldste tider til 1660*: 158 ff. P. Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet*. *Handbok i Norges historie* bd. 2, Oslo 1977: 119 ff. finner motsetningen mellom gamle høvdingslekter og nye menn for rigid, men ser likevel Olav som representant for en ny politikk, som søker å utmanøvrere stormennene ved hjelp av splitt og hersk-prinsippet. K. Helle, *Rikssamlingen etter Harald Hårfagre*, *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*, Karmøy 1993: 157 ser også Olav som en statsbygger, som søker å styrke kongens makt på bekostning av det gamle aristokratiet.

12 Krag 1999: 13.

13 Krag 1995: 122–65 og *Norges historie fram til 1319*, Oslo 2000: 59–66.

som i større grad tar hensyn til det særegne ved samfunnsforholdene i tidlig middelalder. Samtidig er hans fremstilling preget både av det fragmentariske kildematerialet han bygger på og hans skepsis mot generelle teorier om samfunnsutviklingen. Den har dermed mer preg av kritikk og modifikasjoner av tidligere oppfatninger enn av en ny syntese.¹⁴ Jeg skal i det følgende forsøke å komme nærmere dette siste ved å bruke Olavs regjeringstid som utgangspunkt for en tolkning av maktforhold og politisk kultur i Norge på 1000-tallet. Her blir sagaenes helhetssyn et viktig, om enn ikke uproblematisk kildemateriale.

SAGAENE OM OLAV

En rekke beretninger om Olav er bevart. De fleste av dem er kortfattede og inneholder få detaljer om hans forhold til stormennene og konfliktene i hans regjeringstid. De to viktigste fra dette synspunkt er den såkalte *Legendariske saga*, antagelig fra ca. 1200, og Snorres to store Olavssagaer, som er noen årtier yngre.¹⁵ *Legendariske saga* har en slags hovedfortelling, som behandler de viktigste begivenhetene i Olavs liv og regjering, men inneholder også mye stoff om enkeltpersoner, oftest islendinger, som fra moderne synspunkt må betegnes som anekdotisk. Den har heller ikke noen særlig klar kronologi. Fra moderne synspunkt er det lett å avfeie denne sagaen som en slags primitiv forgjenger til *Heimskringla*. Det er likevel neppe tale om kommensurable størrelser; forfatteren av *Legendariske saga* er opptatt av andre ting enn Snorre; han søker ikke sammenheng på handlingsplanet, men forsøker å bevare minnet om sin helt og vise ham i forskjellige situasjoner.

Mens *Legendariske saga* i hovedsak er en samling episoder fra helgenkongens liv,

---

14 Dette er også bakgrunnen for mye av kritikken mot Krag's bok, selv om Helle 2001a: 26–32 nok kan ha rett i at den har sammenheng med manglende fortrolighet med den forskningen Krag bygger på. Denne kritikken er også berettiget, tross bokens mange positive sider.

15 *Olaf's saga hins helga. Die «Legendarische Saga» über Olaf den Heiligen*, utg. m. ovs. A. Heinrichs m.fl., Heidelberg 1982 [= *Leg. saga*]; *Heimskringla. Saga Óláfs hins helga*, utg. F. Jónsson, Kbh. 1893–1901, bd. 2 [= *HkrOH*]. Snorres store Olavssaga, opprinnelig skrevet som et eget verk (*Saga Óláfs konungs hins helga*, utg. O.A. Johnsen og Jón Helgason, Oslo 1941), skiller seg lite fra versjonen i *Heimskringla*.

Avhengighetsforholdet mellom de mange sagaene om Olav er et uhyre komplisert og omdiskutert spørsmål. Sigurður Nordal, *Olaf den belliges saga. En kritisk undersøgelse*, Kbh. 1914 ble i lang tid betraktet som den endelige løsning på problemene, men er i senere tid blitt imøtegått på en rekke punkter. Se T. Andersson, *Kings' Sagas*, i C. Clover og J. Lindow (red.), *Old Norse-Icelandic Literature. A Critical Guide*, Ithaca 1985: 212 ff. med oversikt over nyere forskning. Det er likevel enighet om at Snorre ikke har kjent *Legendariske saga*; derimot har han brukt noen av de samme kildene.

er Snorres Olavssaga et drama om storhet og fall, der fortellingen også blir forklaring. Snorres saga om Olav er langt lengre enn noen av de tidligere bevarte Olavssagaene; i *Heimskringla* utgjør den ca. en tredjedel av hele verket. Sagaen inneholder dermed stoff som ikke er kjent fra noen tidligere, bevart kilde. Den er samtidig meget omhyggelig komponert, inneholder en rekke dramatiske beretninger og har ikke minst en uhyre nøyaktig, relativ kronologi, bygget på vintre i Olavs regjeringstid. Vi kan følge nøyaktig hans reiserute omkring i landet, om ikke akkurat fra dag til dag, så i alle fall fra måned til måned.

Hele denne geografiske og kronologiske nøyaktigheten er Snorres konstruksjon.¹⁶ Detaljene i den bygger på at Olav beveger seg mellom tre vinteroppholdssteder, Viken, Opplandene og Trøndelag, på en slik måte at han bare unntaksvis er på samme sted to vintre på rad. Reiserutene imellom er konstruert slik at han enklest mulig kommer seg fra det ene vinteroppholdsstedet til det andre. Han får besøk av utlendinger på det sted som ligger best til i forhold til det landet de kommer fra. Noe av dette kan bygge på autentisk tradisjon, men det meste må Snorre ha konstruert selv, dels for å gi en logisk ordning av et stort og komplisert stoff, dels av ideologiske grunner. Nøyaktig kronologi er en måte å fremheve personens og emnets betydning på.

Det viktigste ideologiske elementet i Snorres fortelling er imidlertid den overordnede inndelingen, mellom de ti første årene, da alt gikk godt for Olav, og de fem siste, da alt gikk dårlig. Olavs lykke er nesten utrolig de første årene. Han kommer til Norge med to skip og legger landet under seg på under et år. Ved et heldig kupp fanger han den unge Håkon jarl og får ham til å gi avkall på makten. Deretter skaffer han seg støtte på Østlandet og beseirer den andre ladejarlen, Svein, i slaget ved Nesjar. Senere slår han ned opprør på Østlandet og fanger fem småkonger på én dag. Han får i stand fred med svenskekongen, og han hevder sine interesser på en rekke andre måter. Vendepunktet kommer i 1024–25, da Asbjørn Selsbane blir årsak til konflikt, først med Erling Skjalgsson og så med Tore Hund. Deretter kommer flere andre stormenn i konflikt med Olav. Noe senere gjør Knut den mektige krav på Norge. Dermed er det duket for den alliansen mellom Knut og en rekke norske stormenn som til slutt blir årsaken til Olavs fall.

Vi har altså å gjøre med et mektig drama som Snorre selv har konstruert, noe som ikke akkurat er det beste utgangspunkt for slutninger om den historiske virkelighet. Til tross for dette, og at det er den siste i rekken av sagaer om Olav, kommer Snorres verk til å stå mest sentralt i det følgende. Dette skyldes dels at det inneholder flest enkeltopplysninger, dels at det søker å gi en forklaring på Olavs skjebne, bygget på Snorres oppfatning av politikk og samfunn, m.a.o. på hans helhetssyn. La oss se litt på dramaets enkelte akter og begynne med Olavs erobring av Norge.

---

16 For det følgende, se Bagge 1991: 34–43.

Her diskuterer Krag direkte Snorres beretning og forkaster den. For Snorre og andre sagaforfattere er Norge Olavs odel; han tilhører Hårfagreætten og kan dermed gjøre arvekrav gjeldende på landet. Dette er et hovedtema i *Heimskringla*; det er jo dynastiet verket handler om. For Snorre er det også en nær sammenheng mellom det dynastiske og det territoriale. Harald Hårfagre samler *Norge* – han skaffer seg ikke bare et rike som er større enn det tidligere konger har hatt. Norge er på forhånd en enhet, som så å si venter på samling. Og uansett indre konflikter og forskjellige regimer forblir Norge en enhet i den følgende tiden, noe som kommer til uttrykk i Snorres kommentarer eller fortelling når dansker og svensker søker å bemektige seg hele riket eller deler av det. For Krag er dette en fiksjon. Hårfagreætten døde ut med Eirikssønnene i annen halvdel av 900-tallet; ingen av de følgende kongene tilhørte denne ætten.¹⁷ Et uttrykk for denne forestillingen er videre at Snorre er så omhyggelig med å understreke at Olav ble akseptert overalt i landet og at den væpnede motstanden mot ham først kom etterpå og dermed hadde form av opprør.¹⁸ Snorre har m.a.o. gjort Olavs maktovertagelse for fredelig.

Krag er på den annen side også opptatt av å vise at den ikke var resultat av ren erobring. I stedet for arveretten setter han hypotesen om at Olav i virkeligheten kom til Norge etter avtale med Knut den mektige.¹⁹ Denne opplysningen har ikke passet inn i den senere tradisjonen, som forutsatte fiendskap mellom Olav og Knut. Krags hypotese erstatter videre Snorres opplysning om at grunnlaget for Olavs seier var at han tok den unge Håkon jarl til fange etter å ha lagt seg i bakhold for ham i Saudungssund (i Fjaler i Sunnfjord). I virkeligheten må det ha dreid seg om et fredelig møte, der Håkon avsto Norge på grunn av avtalen mellom Olav og Knut. Et viktig argument for denne antagelsen er det påfallende i at Olav kom til Norge med så små styrker. På dette punkt bygger Krag særlig på Ove Moberg, som, etter en grundig vurdering av alle samtidige og senere kilder, kommer til at Olav kjempet på Knuts side i England og ikke på Ethelreds og hans sønners.²⁰

Krag har trolig rett i at forestillingen om den senere norske kongeættens avstam-

17 C. Krag, Norge som odel i Harald Hårfagres ætt, *Historisk tidskrift* 1989, 68: 288–301.

18 Krag 1995: 131 f., 137.

19 Krag 1995: 137–40; mer forsiktig i Krag 2000: 60.

20 Dette siste er det i virkeligheten bare *Fagrskinna* og *Heimskringla* som hevder, mens de eldre sagaene plasserer Olav på Knuts side (O. Moberg, *Olav Haraldsson, Knut den store och Sverige. Studier i Olav den helliges förhållande til grannländerna*, Lund 1941: 25–87). Også tidligere historikere har vært inne på tanken om en avtale mellom Knut og Olav. Se Andersen 1977: 116 m. henv.

ning fra Harald Hårfagre er en fiksjon.²¹ Derimot er grunnlaget svakt for hans påstand om støtte fra Knut den mektige. Det fremgår nemlig ikke av noen av de kildene Moberg henviser til at Knut også ga Olav Norge. Den eldste og viktigste av dem, Adam av Bremen (ca. 1070), bebreider tvert imot Knut for å ha lønnet Olav dårlig for hans innsats og fremhever det kontinuerlige fiendskapet mellom de to kongene. I motsetning til sagaforfatterne hadde Adam intet motiv for å underslå en eventuell opplysning om at Knut ga Olav Norge. Adam bygger på dansk tradisjon, og der ville den passe utmerket inn i bildet av Knuts dominerende stilling i Norden. Forklaringen på at Adam ikke nevner alliansen, kan bare være at han ikke har kjent til den. De fleste av de øvrige kildene Moberg gjennomgår, har samme standpunkt som Adam. Bare to av dem går litt lenger, nemlig *Legendariske saga* og et fragment av Styrmes tapte verk, skrevet kort før Snorres *Heimskringla*. Ifølge den første krevde Olav Norge som lønn for sin innsats i erobringen av England, noe Knut avviste. Ifølge den siste lovet Knut Olav Norge, men brøt sitt løfte. Mobergs kommentar til den siste opplysningen er at det er vanskelig å tenke seg at den «helt och hållet gripits ur luften».²² På bakgrunn av at Moberg i sin innledning hevder at det nettopp var dette sagaforfatterne vanligvis gjorde og at man derfor ikke kan bygge på dem²³, er denne uttalelsen oppsiktsvekkende. Dessuten er det ikke vanskelig å forklare hvordan de to forfatterne er kommet frem til denne slutningen uten å ha hatt mer kunnskap enn forgjengerne. Forgjengerne hevdet at Knut ikke lønnet Olav etter fortjeneste. Olav ble senere konge i Norge, altså er dette belønningen Olav ønsket seg. Knuts svik må ha bestått i at han enten brøt sitt løfte til Olav eller nektet å oppfylle Olavs rimelige krav.

Nå er denne opplysningen bare et indisium for Moberg. Hovedgrunnlaget for hans konklusjon er en skaldestrofe om at Håkon jarl meklet eller forsøkte å mekle mellom Olav og bøndene.²⁴ Strofen er overlevert som del av et lengre kvad om

---

21 Motsatt oppfatning hos K. Dørum, Det norske rike som odel i Harald Hårfagres ætt, *Historisk tidsskrift* 2001, 80: 323–42. Selv om Dørum kan ha rett i noen av sine innvendinger, forutsetter han en idé om legitimitet som det neppe er grunnlag for å tenke seg på 900- og begynnelsen av 1000-tallet. Se S. Bagge, Ætt, stat og politikk fra vikingtiden til 1200-tallet, *Norsk slekthistorisk tidsskrift* 2001, 38: 68 f.

22 Moberg 1941: 72.

23 Moberg 1941: 7–9, 15 f.

24 «Átti jarl at sættal/ allframr búendr gamla/ ok, þeir optast tóku,/ Áleif, at því máli;/ þeir hafa fyrr af fári/ (framts Eiríks kyn) meira/ höfðum keypt, en heiptir/ Høkun, saman, munði» (*Den norsk-islandske Skjaldedigtning* B I: 227 (jfr. også A I: 242). Krag oversetter: «Den djerne jarlen skulle/ søke forlik for Olav/ med de gamle bønder,/ som reiste striden oftest./ Før var menn i vrede/ drept på begge sider,/ da Håkon skapte forlik./ Gjev er Eiríks ætt» (Krag 1995: 139). Krag bygger her øyensynlig på E.A. Kock, *Notationes norrœnæ 5*, *Lunds universitets årsskrift*, N.F. avd. 1, bd. 21 nr. 1: 19 og Moberg 1941: 72 ff. Finnur Jónssons oversettelse lyder derimot: «Den meget dygtige jarl skulde forlige de gamle bønder, som jævnlig holdt på

begivenheter omkring slaget ved Helgå mot slutten av Olavs regjeringstid, men Moberg og Krag finner det vanskelig å gi den noen fornuftig mening der. Til det må det bare sies at så beskjeden som vår kunnskap er om begivenhetene på denne tiden, har vi neppe noe grunnlag for å mene noe om hvilken sammenheng en dunkel skaldestrofe av denne typen passer best inn i. Å bruke den som argument for en allianse mellom Olav og Knut blir enda mer problematisk, ettersom Knut ikke er nevnt i det hele tatt.²⁵

Det blir dermed lite som tyder på at Olav erobret Norge med støtte fra Knut. Samtidig kan Håkon jarl umulig ha oppgitt sitt rike bare av sitt gode hjerte. Dermed må vi se nærmere på den alternative forklaringen, bakholdet i Saudung-sund. Den eldste prosaberetningen finnes hos Theodoricus Monachus, altså omkring 1180. Theodoricus er overraskende detaljert og gir essensen i Snorres historie, men uten Snorres dramatiske og visualisering. Han har dessuten et karakteristisk, moraliserende tillegg: Olav benyttet seg av bakhold for å unngå tap av menneskeliv.²⁶ Her har vi likevel ikke bare å gjøre med en from munk som strør ut sine moralske betraktninger i hytt og vær. Theodoricus har behov for å unnskyldte Olavs handlemåte, som han trolig har betraktet som uridderlig: han la seg i bakhold for en intetanende fiende, som ikke en gang hadde fått vite at det var noen konflikt mellom de to. Det var på 1100-tallet kirken for alvor engasjerte seg i ridderlig moral og ga anvisninger for hvordan man skulle oppføre seg i krig. Vi skal ikke overdrive betydningen av dens formaninger innenfor den gruppen de var rettet til, hverken som norm eller praksis, men der er mange eksempler i tidens geistlige historieskrivning på moralske betraktninger av denne typen.²⁷ Og Theo-

---

den sag, og Olav; de har før haft en handel om livet (?) med hinanden av større vrede, men Håkon huskede (det gamle) had; Eriks æt (søn) er dristig». Ifølge den første oversettelsen dreier det seg altså om et vellykket meklingsforsøk; ifølge den siste om et mislykket, eller om at Håkon nektet å medvirke på grunn av sitt gamle hat til Olav. Else Mundal, som har vurdert begge oversettelser, mener avgjort at Finnur Jónssons er å foretrekke.

- 25 Jfr. A. Campbell (ed.), *Encomium Emmae reginae, Camden Third Series* vol. LXXII, London 1949: 99, med tilslutning av P. Sawyer, [Anm. av] C. Krag 1995, *Historisk tidsskrift* 76, 1997: 283–85), som kritiserer Moberg for å legge for stor vekt på et kvad som ikke lar seg situasjonsfeste nærmere og for generelt å ha for stor tiltro til skaldediktningen.
- 26 «Olavus noster excogitavit hujusmodi laqueum: ... ut dum incauti irretiretur, illæsi et sine sanguinis effusione si fieri posset caperentur.» (*Historia de antiquitate regum norwagiensium* kap. 15, *Monumenta historica Norvegiae* [=MHN]: 27).
- 27 Bl.a. William av Malmesbury (ca. 1140), som forteller at kong Stephen ga sin fiende dronning Matilda en eskorte, så hun trygt kunne nå frem til sitt bestemmelsessted for å kjempe mot ham (*Historia Novella*, ed. w. trans. K.R. Potter, London etc. 1955: 35). William tilføyer at dette er det ikke skikk for riddere av ære å nekte selv sin bitreste fiende («quem cuilibet, quamvis infestissimo inimico, negare laudabilium militum mos non est»). Otto av Freising (1157/58) kritiserer hertug Henrik den stolte for uridderlig oppførsel når han lokker sin fiende, Fredrik Barbarossas far, i bakhold. Omvendt forteller han om Fredrik selv at han var

doricus' bakgrunn i samtidens allmenneuropeiske, geistlige historieskrivning er vel kjent.²⁸ Dette betyr at når Theodoricus har med denne historien, som stiller selve helgenkongen i et dårlig lys, så må det være fordi han ikke kunne unngå det. Hadde det fantes det minste tilløp til en annen tradisjon om møtet mellom Olav og Håkon, ville han ha grepet den med begjærighet. Følgelig må historien om Saudungssund ha vært vel etablert sannhet i Trøndelag omkring 1180.

Viktigere er det imidlertid at de samtidige skaldekvadene peker i samme retning. Av Ottars kvad, øyensynlig diktet noen år etter begivenheten²⁹, fremgår det klart at det hadde vært kamp og at Olav vant. Ottar sier direkte at han tok Håkons skip.³⁰ Sigvat, som er nærmere i tid, er mer vag. Han beskriver møtet som nødvendig, og han sier at en av de to – mest sannsynlig Håkon – var den «nest høyeste».³¹ Sigvat sier dermed ikke noe direkte om kamp. Det blir likevel overveiende sannsynlig at det har dreid seg om det, hvis strofen opprinnelig har hørt med til det kvadet den er overlevert sammen med. De øvrige 14 strofene beskriver nemlig Olavs seire på forskjellige vikingtog. Møtet med Håkon utgjør et passende klimaks i denne seiersrekken: Olavs siste møte ga ham herredømmet over Norge. Generelt er det intet argument mot at det har dreid seg om et væpnet sammenstøt at kamphandlinger ikke nevnes. Og sannsynligheten for at en militær seier skal bli gjenstand for et kvad er utvilsomt større enn for at et forhandlingsmøte skal bli

---

så ridderlig at han løslot en fanget fiende uten å forlange løsepenger (*Ottonis et Rahewini Gesta Frederici I imperatoris*, ed. G. Waitz og B. von Simson, Hannover og Leipzig 1912, I.20, I.27; se S. Bagge, Ideas and Narrative in Otto of Freising's *Gesta Frederici*, *Journal of Medieval History*, 22, 1996: 354 f.).

28 A.O. Johnsen, *Om Theodoricus*, Oslo 1939: 29–60; S. Bagge, Theodoricus Monachus – Clerical Historiography in Twelfth-century Norway, *Scandinavian Journal of History* 14, 1989: 113–33.

29 Krag 1995: 136 antyder ca. syv. år, utfra Snorres – konstruerte – kronologi.

30 «Blágjóða, tókt, bræðir,/ bengjalfrs, ok þá sjalfa,/ skatti gnægðr, með skreyttu/ skeið Høkonar reiði;/ ungr sóttir þú, Þróttar/ þings mágreinnir, hingat/ (máttit jarl) þaus tötud/ áttlond (fyr því standa).» (*Skjaldedigtning* B I: 271, jfr. A I: 294). Finnur Jónssons oversettelse: «Skatberigede kriger, du tog Hakons krigsskib med det smukke udstyr og dem selv tilfange; i en ung alder fik du, kriger, her din slægts lande, som tilhørte dig, i din magt; jarlen var ude av stand til at forhindre det».

31 «Ríkr kvað sér at sökja/ Sauðungs konungr nauðir,/ fremðar gjarn, í fornu/ fund Høkonar sundi;/strangr hitti þar þengill/ þann jarl, es varð annarr/ œztr ok ætt gat bazta/ ungr á danska tungu» (*Skjaldedigtning* B I: 216, jfr. A I: 228). Finnur Jónssons oversettelse: «Den mægtige konge, hæderslysten, erklærde, at det var nødvendigt for ham at møde Hakon i det gamle Saudungssund; den stærke konge, der som ung blev den anden ypperste og tilhørte den bedste slægt i Norden, traf dér den jarl.» Den siste relativsetningen kan grammatikalsk like gjerne referere til Håkon som til Olav, og betegnelsen «den nest beste» passer også best på ham. Moberg oversetter: «som blev den næst främste» (Moberg 1941: 78). Det kan hentyde til utfallet av møtet og være et indisium på at det ikke forløp fredelig. Denne tolkningen er imidlertid ikke sikker. – Igjen takk til Else Mundal for hjelp med disse tolkningene.

det. Også isolert sett blir Krag's antagelse om et fredelig møte derfor ikke den mest sannsynlige, og den svekkes ytterligere når de øvrige kildene trekkes inn.

Ser vi så på hvor sannsynlige de to alternativene er ut fra den alminnelige situasjonen på 1000-tallet, er det også vanskelig å se at Krag's antagelse har noe fortrinn. Det er i og for seg ikke utenkelig at Olav kan ha reist til Norge med Knuts samtykke. Knut kan ha funnet det nødvendig å belønne Olav, eller han kan ha ønsket å bli kvitt en brysom rival i England. Derimot er det usikkert hvilken betydning Knuts støtte kan ha hatt i 1015, da han langt fra var fast etablert i England og dessuten ennå ikke var konge i Danmark. Dermed blir slik støtte neppe noen forklaring på at Olav kom til Norge med bare to skip. Den alternative forklaringen er derimot jevnbyrdig eller vel så det på alle punkter. Når det gjelder Olavs beskjedne styrke, vet vi jo ingenting om hvilke muligheter han hadde for å skaffe flere folk og skip i England. Heller ikke vet vi hvilke hensikter han hadde da han dro til Norge; han behøver jo ikke å ha planlagt å erobre hele landet. Det må dessuten tilføyes at selv om Olavs militærmakt var beskjeden, hadde han en annen viktig ressurs, nemlig sølv, noe som i høy grad bidro til å skaffe ham oppslutning.³² Som forklaring på at han også klarte å erobre landet på så kort tid, er kuppet i Saudungssund bedre enn den antatte støtten fra Knut: en seier over en rival i Norge måtte være et bedre grunnlag å bygge på enn støtte fra en erobrer i England, hvis stilling fortsatt var usikker.

Vi har altså valget mellom en opplysning som etter forholdene på 1000-tallet er usedvanlig godt bevitnet både i samtidige og senere kilder og en som ikke er bevitnet i det hele tatt, men som vanskelig kan betegnes som annet enn en løs gjetning fra det 20. århundre. Snorres forklaring på Olavs maktovertagelse er dermed klart å foretrekke fremfor Mobergs og Krag's. Den svekkes ikke en gang noe særlig av Krag's påvisning av Olavs manglende tilknytning til Hårfagreætten. Det dynastiske motiv er nemlig mindre dominerende i fortellingen enn Krag antar; her er de rent maktpolitiske perspektivene mer fremtredende. Dette kommer klart til uttrykk i diskusjonen mellom de to kongebrødrene Rørek og Ring,³³ som begge inntar en ytterst pragmatisk holding til spørsmålet om de skal støtte Olav. Seieren over Håkon gir ikke bare – og neppe heller i første rekke – Olav en juridisk rett. Den eliminerer en rival, og fremfor alt viser den at Olav er en vinnertype. Betydningen av dynastisk kontinuitet hos Snorre og de øvrige sagaforfatterne kan sees fra samme synspunkt. Kongelig avstamning gir normalt kongelige egenskaper, deriblant

---

32 Dette er nevnt i Sigvats *Nesjavísur*, der det heter at den gavmilde [Olav] fikk mer folk enn den gjerrige [Svein] (*Skjaldedigning* A I: 228; B I: 217). Jfr. Andersen 1977: 136 og Krag 1995: 136.

33 *HkrOH* kap. 36; Bagge 1991: 70 f., 92.

lykke,³⁴ og dette, snarere enn legitimiteten, er avgjørende. «Nothing succeeds like success» – den første seieren skaffer Olav økt oppslutning, som i sin tur fører til neste seier. Endelig er det et gjennomgående trekk i *Heimskringla* at maktskifter i første rekke skjer ved at den nye makthaveren vinner allmenn tilslutning. Det er derfor neppe noen grunn til å anta at Snorre bevisst har understreket dette i Olavs tilfelle for å legitimere hans harde politikk senere. Snorre gir dessuten eksempler på at Olav går hardt til verks også første gang han holder møte med bøndene for å bli anerkjent som konge. I Ranrike lar således Olav en av sine menn drepe motstandernes leder midt under et tingmøte.³⁵ Snorre betrakter dermed ikke legitimitet som avgjørende. Derimot spiller maktbruk en viktig rolle, ikke slik at herredømme er et resultat av erobring, men slik at seier er et middel til å vinne tilslutning. Makt kan lett vinnes, men også lett tapes. Dette er en oppfatning som går igjen også senere i Snorres beretning om Olav og som i dette tilfellet blir bekreftet av det sannsynlige begivenhetsforløpet ved Olavs erobring av Norge.

OLAVS MAKTGRUNNLAG

Når det gjelder Olavs maktgrunnlag, har Koht trolig rett i at det ikke fantes noen motsetning mellom ham og aristokratiet som sådant. Derimot tar han feil når han tillegger Snorre den oppfatningen at det gjorde det. Moderne historikere tenker instinktivt i klasser og sosiale grupper, middelalderens historikere tenker like instinktivt i enkeltpersoner eller personbaserte sammenslutninger. Hos Snorre er Olav ikke i konflikt med aristokratiet som sådant, men med enkelte stormenn. De mange detaljopplysningene Snorre gir om Olavs allierte blant stormennene er derfor ikke noe han plumper ut med nærmest av vanvare; det er en del av hans skildring av Olavs maktgrunnlag.³⁶ Olav søker allierte blant stormennene, men han søker støtte hos andre menn enn de forgjengerne har støttet seg på, menn som han regner som mer pålitelige.³⁷ Snorre betrakter åpenbart ikke dette som noen ny politikk. Både Olavs forgjengere og etterfølgere gjorde det samme. De samme mennene som Olav søkte å bekjempe, som Erling Skjalgsson og Einar Tambarskjelve, var nye menn under hans forgjenger Olav Tryggvason.

Ifølge Snorre, som her bygger på Odd Munk, innsatte Olav Tryggvason Erling

---

34 Tross en del forsøk på å vise at slike forestillinger er sene og skyldes kristen påvirkning, er det etter min mening mer sannsynlig at de går tilbake til førkristen tid (Bagge 1991: 218 ff. og 1996: 61 ff.).

35 *HkrOH* kap. 61.

36 Dette påpekes også av Schreiner 1926: 104–21, som imidlertid opprettholder teorien om et motsetningsforhold mellom Olav og stormennene. Jfr. også Bagge 1991: 88 ff.

37 Bagge 1991: 88 f.

som hersker over Vestlandet, på samme betingelser som Harald Hårfagres sønner hadde. Erling blir videre gift med Olavs søster. Betingelsen for begge deler er at Erling lar seg døpe.³⁸ I sagaenes skildring blir Erling en slags «ny mann» som bygges opp av kongen, selv om det også heter at hans ætt, som stammet fra Hordakåre, var den mektigste på Vestlandet. Erling har derfor på forhånd vært en mektig mann, men sagaenes opplysninger tyder på at alliansen med kongen ga ham et fortrinn fremfor resten av ætten. Olav Tryggvason har altså ikke søkt å skaffe seg direkte kontroll over Vestlandet, og det har heller ikke ladejarlene. Etter en del rivalisering har Svein jarl akseptert den eksisterende ordning i området og knyttet en ny ekteskapsallianse med Erling, et ekteskap mellom Erlings sønn og Sveins datter. Einar Tambarskjelve er derimot i høyere grad en ny mann i Snorres fremstilling, bygget opp av Olav Tryggvason som motvekt mot ladejarlene. Her er imidlertid tilknytningen til Olav svakere i de tidligere sagaene.³⁹

Snorres mange opplysninger om enkeltpersoner gir til sammen uttrykk for et visst mønster. I Østlandsområdet allierer Olav seg med forskjellige lokale stormenn slik at han til sammen er godt representert over hele området.⁴⁰ Det kan nesten se ut som en klar plan: en mann på hver side av Ytre Oslofjord, en i Mjøsområdet og en i Gudbrandsdalen. Dessuten hadde Olav slekt rundt Oslofjorden og sin mor og stefar på Ringerike. Olav ser ut til å ha beholdt støtten i Østlandsområdet gjennom hele sin regjeringstid.⁴¹

Derimot ser Olav ut til å ha stått svakere i Trøndelag og på Vestlandet. Karakteristisk nok stammer hans viktigste støtter, Arnessønnene, fra området mellom Erling

---

38 *Hkr. Saga Óláfs Tryggvasonar* [=HkrOT], bd. 1, kap. 55–58; jfr. Oddr Snorrason munkr, *Saga Óláfs Tryggvasonar*, ed. F. Jónsson, Kbh. 1932: 103–05 og *Fagrskinna. Noregs konungatal*, utg. F. Jónsson, Kbh. 1902 [=Fsk.]: 113.

39 *Fagrskinna* knytter Einar til Olav, men nevner ham først i forbindelse med slaget ved Svolder (Fsk.: 130). Det samme gjør Odd Munk (*Saga Óláfs Tryggvasonar*. 215 o.fl.st.) Episoden med Einar som den store bueskytter, hvis bue til sist brister, foregår ifølge Snorre og Odd Munk under slaget ved Svolder (*Saga Óláfs Tryggvasonar*; jfr. *HkrOT* kap. 108), men i *Legendariske saga* under slaget ved Nesjar (*Leg. saga* kap. 25). *Legendariske saga* har heller ikke noen andre opplysninger om tilknytning mellom Einar og Olav. Det har heller ikke *Ágrip*, som lar Einar opptre for første gang i slaget ved Nesjar (*Ágrip*, utg. m. ovs. G. Indrebø, Oslo 1936 [=Ágr.] kap. 24).

40 Det dreier seg om Brynjulv Ulvalde og Øyvind Urarhorn på hver sin side av Viken, henholdsvis Agder og Bohuslän (*HkrOH* kap. 61–62), Kjetil Kalv på Ringnes i Mjøsområdet (*HkrOH* kap. 52, 75, 128) og Tore Gudbrandsson på Steig i Øvre Gudbrandsdalen (*HkrOH* kap. 128). De to siste blir gift med Olavs kvinnelige slektninger.

41 En liste over dem som fulgte Olav i landflyktighet i et fragment av *Eldste saga om Olav den hellige* fra ca. 1200 nevner riktignok ingen av disse mennene (*Otte Brudstykker af den Ældste Saga om Olav den hellige*, utg. G. Storm, Chra. 1893: 11; jfr. Schreiner 1927: 452 ff. – om datering, se Andersson 1985: 212 f. m. henv.). På den annen side nevnes ingen fra Østlandet blant Olavs motstandere.

Skjalgssons kjerneområde på Vestlandet og ladejarlenes gamle sentrum i Trøndelag, nemlig fra Møre. Arnessønnene ser ut til å utgjøre selve kjernen blant Olavs tilhengere. De har tydeligvis også vært mektige menn på forhånd.⁴² På Vestlandet sør for Møre sto Olav åpenbart svakt, men søkte å mobilisere støtte blant medlemmer av Horda-Kåres ætt, gjennom sin allianse med Aslak Fitjaskalle mot ættens leder, Erling Skjalgsson. Aslak var Erlings tremenning og kan dermed ha tilhørt en gren som ble skjøvet til side ved Erlings allianse med Olav Tryggvason. *Legendariske saga* nevner i tillegg ytterligere to menn, Erlend fra Gjerde og Aslak fra Finnøy. Begge er lendmenn, og begge svikter Olav og kjemper mot ham på Stiklestad.⁴³

Olavs viktigste tilhengere i Trøndelag er Kalv Arnesson (ndf. s. 192), som kom utenfra og ble etablert på Egge i Inntrøndelag, der han overtok en fallen motstanders gård og enke, og hans bror Finn på Austrått i Uttrøndelag. I tillegg nevnes flere tidligere tilhengere av Olav i forbindelse med slaget på Stiklestad, bl.a. en Torgeir fra Kvistad, også kalt Torgeir fra Sakshaug.⁴⁴ Dessuten nevnes årmenn på to av kongsgårdene i området.⁴⁵ I Nord-Norge ser Olav et stykke på vei ut til å ha satset på forgjengernes menn. Ifølge Snorre har han ikke hatt noen problemer med Tore Hund før episoden med Asbjørn Selsbane (s. 189, 191 f.), mens Tore i *Legendariske saga* er en slags diabolsk person som er Olavs erkefiende.⁴⁶ Hårek på Tjøtta fremstår hos Snorre i større grad enn Erling som en ny mann, tross en – fiktiv eller virkelig? – avstamning fra Harald Hårfagre. Med utgangspunkt i relativt små midler skaffer han seg et betydelig jordegods.⁴⁷ Hårek blir også en av Olav Tryggvasons støttespillere, mens Olav Haraldsson, uten at det angis noen bestemt grunn, setter Åsmund Grankjelsson opp mot ham.⁴⁸ Når Snorre sier at han fikk halve Håreks sysle, betrakter han nok forholdet mellom de to ut fra tilstanden på 1200-tallet. Det har neppe eksistert noen fast lokaladministrasjon på Olavs tid. Realiteten, at Olav brukte Åsmund som motvekt mot Hårek, kan derimot være riktig. Men det kan heller ikke utelukkes at Olav ble involvert i en lokal

---

42 Farfaren, Arnmod, kalles jarl i et av slektsregistrene i *Fagrskinna* som Finnur Jónsson betegner som et senere tillegg (*Fsk.*: 389, jfr. 302 anm. til linje 6), og Kalv kalles jarleætling i et skaldekvad (Schreiner 1926: 118). En søster var gift med Hårek på Tjøtta, og den eldste av brødrene, Torberg, med en datter av Erling Skjalgsson (*HkrOH* kap. 110).

43 Schreiner 1926: 108. Jfr. Aslak fra Fitjar i *Leg. saga*, på Olavs side på Stiklestad. Snorre nevner både Aslak og Erlend, men bare som Olavs motstandere (*HkrOH* kap. 195 og 229).

44 Torgeir fra Kvistad i *HkrOH* kap. 225 og 227 og Torgeir fra Sakshaug i *Leg. saga* kap. 78 og 79. Sammenhengen kan være at bonden fra Kvistad ble gjort til lendmann og overtok storgården og bygdesenteret Sakshaug (Andersen 1977: 121).

45 *HkrOH* kap. 109 og 138, jfr. Andersen 1977: 121.

46 *Leg. saga* kap. 46, 63.

47 *HkrOH* kap. 104, II: 215. De øvrige sagaene nevner ikke noe om dette.

48 *HkrOH* kap. 123, 169.

konflikt mellom to ætter i området. I alle fall antyder Snorre en langvarig konflikt mellom Håreks og Åsmunds etterkommere.⁴⁹

De opplysningene vi har om Olavs tilhengere, gir intet grunnlag for å slutte at de gjennomgående var av lavere rang enn hans motstandere. I noen tilfeller kan nok Olav ha satset på slike menn, slik det antydes i noen av de replikkene sagaene lar ham rette til frafalne tilhengere ved Stiklestad.⁵⁰ Karakteristisk nok dreier det seg her om en mann enten fra Trøndelag eller Vestlandet, de områdene hvor Olav sto svakest. Her måtte han muligens gå lenger ned i det sosiale hierarki enn andre steder for å skaffe seg tilhengere, selv om det neppe har vært tale om noen småbonde. Ingenting tyder derimot på at Olavs tilhengere på Østlandet har stått lavere sosialt enn hans motstandere andre steder i landet. Og som vi har sett, tyder sagaenes opplysninger på at dette gamle aristokratiet i virkeligheten var menn som Olavs forgjengere hadde knyttet til seg på samme måte som Olav selv knyttet til seg nye menn på Østlandet.

«Nye menn» betyr i denne sammenhengen selvsagt ikke vanlige bønder som kongen opphøyer i sin tjeneste. Det dreier seg om rike og mektige menn, høvdinger i lokalsamfunnet. Når Snorre skiller mellom aristokrati og bønder, definerer han den førstnevnte gruppen ut fra forholdet til kongen.⁵¹ Dette kan være en forestilling fra 1200-tallet. Derimot har han trolig rett i at det ikke fantes noen klart definert høyadel på nivået under kongen. I de fleste områder i landet må det ha vært konkurranse mellom flere noenlunde like ressurssterke menn om å være den ledende. Kongene kunne lett spille slike menn ut mot hverandre, og det ser ut til å ha vært vanlig at en ny konge, i alle fall i en viss utstrekning, satset på andre menn enn sine forgjengere.

Snorres redegjørelse for Olavs maktbasis antyder at Olav har ført prinsipielt samme politikk overfor stormennene som forgjengerne. Han har satset på andre menn, men ikke på andre *typer* menn. I likhet med forgjengerne har han også hatt et klart regionalt tyngdepunkt, nemlig på Østlandet. Derimot har han i større grad enn de forsøkt å gjøre seg gjeldende utenom dette tyngdepunktet. Dreier det seg i denne sammenhengen om en rent territoriell utvidelse av kongens makt, eller har vi også å gjøre med en kvalitativ endring, i form av et nytt administrasjonssystem og en sterkere kongemakt? Det har vært en sterk tradisjon i forskningen for å tillegge Olav noe slikt: en fastere organisering av hirden, innføring av

---

49 *Hkr. Saga Magnús hins goða*, bd. 3, kap. 12.

50 Til Torgeir fra Kvistad: «... ek hefi hafit þik til ríkis af lítlum manni» («... jeg hevet deg til makt da du var en liten mann», *HkrOH* kap. 225). En lignende replikk i *Legendariske saga*, rettet til Erlend fra Gjerde: «Ek gerða þic litinn at miklum. En nu dregr þu flocc i mote mer oc villt drepa mik i dag.» (*Leg. saga* kap. 79).

51 Bagge 1991: 124 ff.

lendmenn og årmenn som kongelige ombudsmenn, utvidelse av krongodset og grunnleggelsen av en landsomfattende kirkelig organisasjon.⁵² Krag er med god grunn skeptisk til denne oppfatningen. For det første kan lendmannstitelen godt være eldre enn Olavs tid, og for det andre vet vi ingenting om hvilke funksjoner lendmannen skulle utføre. At kongene har gitt gods i forlening til sine venner, kan godt ha forekommet før Olav, og noe mer behøver det ikke å ligge i det lendmannsombudet vi møter på Olavs tid.⁵³

Det er heller ingen spesiell grunn til å anta at årmannsombudet er nytt under Olav.⁵⁴ Det er rimelig å tro at både konger og andre stormenn har gjort bruk av lavættede menn lenge før Olavs tid, fordi slike menn var mer avhengige av sin herre og dermed mer pålitelige. Snorre oppfatter tydeligvis det direkte tjenesteforholdet som ydmykende og dermed årmennene som lavættede menn⁵⁵, og det er trolig en riktig iakttagelse når det gjelder det førstatalige Norge.⁵⁶ Det kan nok tenkes at Olav har gått noe lenger enn sine forgjengere i å bruke slike folk, kanskje til og med overfor høvdingar, noe som kunne oppfattes som et tyrannisk trekk. Derimot dreier det seg neppe om innføring av et nytt administrasjonssystem; det ville ha vært et dødfødt prosjekt på 1000-tallet.

Det klareste uttrykk for det funksjonelle aspekt av Olavs rolle som riksstyrer er organiseringen av kirken. Selv om senere tradisjon nok har tillagt Olav mer enn det er dekning for, går trolig kjernen i kristenrettslovgivningen tilbake til det tinger Olav holdt på Moster. Her ble det bl.a. gitt bestemmelser om kirkebygging, og det ser også ut til at en rekke kirker ble bygget i Olavs tid.⁵⁷ Oppbyggingen av

---

52 Andersen 1977: 134–36, jfr. henv. til tidligere litteratur s. 139 ff.

53 Krag 1995: 148. Krag peker på at sagaene omtaler lendmenn også under Olavs forgjengere. Under Olav har vi riktignok den eneste omtalen før 1100 av lendmenn i et skaldekvad, nemlig i Sigvats kvad om Erling Skjalgsson str. 10 (*Skjaldedigting* A I: 247 og B I: 231). Her nevnes Erling som en av flere lendmenn («Erlingi varð engi/ annarr lendra manna/...»). Siden Erling neppe var noe mønster på en kongelig ombudsmann, er det likevel begrenset hva vi kan slutte om en kongelig administrasjon på grunnlag av dette.

54 Årmenn, hvorav enkelte er navngitt, nevnes i islendingesagaene fra Harald Hårfagres tid av. Eldste belegg er fra Are Frode, der det betegner en islandsk landnåmsmanns ombudsmann (Krag 1982: 107 f.).

55 Han sier direkte at en av de fire årmennene i Olavs saga, Sel-Tore, var av trelleætt (*HkrOH* kap. 116: 241). En annen blir kalt kongens trel av islendingen Stein Skaftason (*HkrOH* kap. 138).

56 Jfr. Kåre Lunden, Træl og årmann. Replik til Claus Krag, *Historisk tidsskrift* 1983, 62: 449–54; i polemikk mot C. Krag, Årmannen, *Historisk tidsskrift* 1982, 61: 105–27, som forkaster sagaenes opplysninger om lavættede årmenn. Lundens oppfatning støttes også av T. Iversen, *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen. Skrifter 1*, Historisk institutt, Universitetet i Bergen, Bergen 1997: 167–70.

57 Andersen 1977: 135; K. Helle, *Gulatinget og Gulatingslova*, Leikanger 2001 (=2001b): 177–80.

kirken må samtidig ha bidratt til å styrke rikskongedømmet. Biskoper og prester var underordnet kongen, og arbeidet for kristendommen ga kongen anledning til å gripe inn i forholdene over hele landet. Før Olavs tid, kanskje allerede i første halvdel av 900-tallet, hadde imidlertid kongedømmet innført to viktige reformer, nemlig lagtingsordningen og leidangsordningen⁵⁸, begge deler i utgangspunktet begrenset til Vestlandet. Disse ordningene er uttrykk for et kongedømme som innebærer mer enn personlige forbindelser med enkelte stormenn. Det er likevel usikkert hvilken rolle kongen spilte når det gjaldt praktiseringen av disse ordningene, særlig etter Eirikssonenes tid, da kongemaktens tyngdepunkt forflyttet seg til andre områder enn Vestlandet. Har det på Olavs tid i virkeligheten vært Erling Skjalgsson som forvaltet dem?

Slik blir Vestlandet avgjørende for spørsmålet om Olavs kongedømme kan betegnes som landsomfattende. Tross de åpenbare konstruksjoner i Snorres kronologi og itinerarium, er det neppe ren diktning at Olav ikke tilbrakte noen vinter på Vestlandet. Derimot fortelles det i historien om Asbjørn Selsbane, som finnes både i *Legendariske saga* og i *Heimskringla*⁵⁹, at Olav hadde en årmann på den gamle kongsgården Avaldsnes, og at han utstedte forbud mot kornekspport fra hele Vestlandet for å sikre nok korn til sitt eget opphold der om våren. Dette forbudet skal Erling Skjalgsson ha tatt så alvorlig at han måtte benytte seg av et juridisk knep for å skaffe sin nevø det kornet han trengte.

Både eksportforbudet og den følgende konflikten gir god mening ut fra forholdene på 1000-tallet.⁶⁰ Gjestebud var et viktig politisk middel, både for kongen og det lokale aristokrati, og kongens forbud kunne både ha til hensikt å sikre hans egne forsyninger og redusere stormennenes mulighet for å konkurrere med ham om oppslutning. Asbjørns anklager mot Erling for å være kongens trell og hans drap på Sel-Tore som hevn for ydmykelsen året før er også akkurat hva vi skulle vente, hvis Asbjørn virkelig er blitt utsatt for det Snorre forteller. At konflikter av denne typen har foregått i sammenheng med oppbyggingen av rikskongedømmet, er overveiende sannsynlig. Derimot er det mer tvilsomt om Olavs stilling på Vestlandet har vært så sterk at han har kunnet tvinge igjennom det forbudet sagaene nevner, og om en vanlig årmann våget å utfordre en så mektig mann som Erling Skjalgsson. I alle fall kan vi neppe bruke denne historien som belegg for Olavs kontroll over Vestlandet.

---

58 Gulatinget kan være opprettet av Harald Hårfagre, mens leidangsordningen vanligvis tilskrives Håkon den gode. Den angelsaksiske påvirkningen på Gulatingsloven gjøre det også sannsynlig at Håkon har bidratt til utformingen av den (Helle 2001b: 28–37).

59 *Leg. saga* kap. 46–49; *HkrOH* kap. 117–20.

60 K. Lunden, *Økonomi og samfunn*, Oslo 1972: 45–48; S. Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge*, Oslo 1998: 37 ff.

Det blir dermed usikkert hvilken stilling han har hatt utenom kjerneområdet. Han har etablert kontakter og forsøkt å gjøre seg gjeldende både på Vestlandet, i Trøndelag og i Nord-Norge, men på forskjellig måte. På Vestlandet har han trolig for det meste stått svakt og nøydt seg med noen forsøk på å etablere en motvekt mot Erling Skjalgsson. Han har øyensynlig også sjelden besøkt denne landsdelen. Nord-Norge kommer i noenlunde samme kategori, bortsett fra at Olav her i større grad har søkt samarbeid med de etablerte høvdingene. Trøndelag blir derimot et annet kjerneområde, men på en annen måte enn Østlandet. Her aner vi konturene av et okkupasjonsregime, der Olav satset dels på innflyttere og dels på folk av lavere rang. Trøndelag var hovedmotstandernes, ladejarlenes område og sentrum for det som ennå fantes av motstand mot kristendommen.

Olav har altså hatt ulik grad av støtte i de forskjellige landsdelene og tilpasset politikken etter det. Det er lite som tyder på at han har etablert administrative nyordninger, bortsett fra på det kirkelige området, eller at han har styrket riksmakten vesentlig i forhold til forgjengerne. Tidligere forsøk på å påvise at han har støttet seg på en bestemt klasse eller sosialgruppe, har heller intet grunnlag i *Heimskringla* eller det øvrige kildematerialet. Vi kan ikke regne med at kildenes opplysninger er fullstendige, og vi kan ikke utelukke at de gir et skjevt bilde. Vi har imidlertid neppe noen mulighet til å korrigere dem, og etter vanlige kriterier hører denne type faktiske opplysninger om personer til det mest pålitelige i sagaoverleveringen. Her blir sagaenes fakta mer enn deres helhetssyn avgjørende for våre slutninger.

SAGAENES FREMSTILLING AV OLAVS FALL

Annerledes blir det derimot i siste akt av Snorres drama, Olavs fall. Her har vi igjen en rekke enkeltopplysninger, som vi må vurdere troverdigheten av. I tillegg kommer en rekke forskjellige og til dels innbyrdes motstridende tolkninger av det som skjedde. Vi kan skille mellom tre hovedforklaringer i sagaene: Olavs iver for kristendommen, hans strenge rettferdighet og Knuts gull.⁶¹ Den første forklaringen dominerer i *Passio Olavi*, som er en ren martyrlegende. Den geistlige tradisjonen forøvrig legger vekt på begge de to første forklaringene, mens det religiøse elementet er sterkt neddempet i den verdslige tradisjonen, representert ved *Fagrskinna* og *Heimskringla*, som derimot begge har med de to siste forklaringene. *Ágrip*, som forsåvidt også står den geistlige tradisjonen nær, legger særlig vekt på Knuts gull. Det fremheves også i noen av Sigvats kvad.⁶²

---

61 Bagge 1991: 66 f.

62 En serie strofer, trolig fra 1027–28, omtaler dette (*Skjaldediktning* A I: 270 f. og B I: 250 f.).

Felles for de fleste av disse verkene er imidlertid at de er kortfattede; de gjør kort rede for hvorfor Olav ble fordrevet, uten å behøve å sette denne forklaringen i sammenheng med noen lengre fortelling. Dette problemet har derimot de to lengste verkene, *Legendariske saga* og *Heimskringla*. Den første legger hovedvekten på Olavs strenge rettferdighet, som stormennene ikke tålte og som førte til at de gjorde opprør mot ham. Forfatteren underbygger sin konklusjon med et eksempel, nemlig historien om Asbjørn Selsbane. Han forteller også at det var flere andre konflikter mellom Olav på den ene siden og Tore Hund og Erling Skjalgsson på den andre, og at Olav og Tore drepte hverandres tilhengere. Derimot kobler han ikke flere av disse episodene sammen med historien om Asbjørn Selsbane.⁶³

Snorre legger også hovedvekten på Olavs strenge rettferdighet i sin eksplisitte forklaring på hans fall. Olav ga høye og lave samme straff og forbød plyndring og vikingferder. Dette tålte ikke stormennene og vendte seg derfor mot ham og avsatte ham.⁶⁴ Disse betraktningene kommer etter at Olav er dratt i landflyktighet og som en slags konklusjon på den foregående skildringen av hans regjeringstid. Knuts gull spiller derimot en mer underordnet rolle hos Snorre. Stormennene som slutter seg til Knut, gjør det fordi de allerede er Olavs fiender; de indre motsetningene blir derfor en viktigere forklaring enn det ytre press. Dette kommer også til uttrykk i at Snorre plasserer vendepunktet i sin beretning *før* Knut den mektige dukker opp på scenen.⁶⁵ Logikken er den samme som i den berømte episoden før slaget ved Svolder, der Olav Tryggvason uttaler seg med forakt om danskene og svenskene, men betrakter den norske Eirik jarl som en farlig fiende: Det må nordmenn til for å felle en norsk konge. Snorre oppfatter altså Olavs konflikt med stormennene som hovedårsaken til hans fall. På dette punkt får han følge av Claus Krag, som heller ikke ser gullet som hovedårsak, men derimot peker på trøndernes lojalitet mot ladejarlene og den øvrige befolkningens mot Jellingdynastiet.⁶⁶

Dermed blir Olavs forhold til stormennene nøkkelen til Snorres forklaring på hans fall. Og her er det ikke bare tale om noen eksplisitte kommentarer; hele siste del av Snorres drama er bygget opp omkring dette forholdet. Hos Snorre utløser Asbjørn Selsbanes ulykksalige reise sørover en serie med konflikter, som ender med å gjøre to av landets mektigste menn til Olavs fiender. En av Olavs menn, Karle, som er delaktig i drapet på Asbjørn, blir i sin tur drept av Tore Hund. Snorre knytter de to begivenhetene sammen gjennom en dramatisk scene, der Asbjørns mor stikker det blodige spydet som har drept hennes sønn, i hendene på

---

63 *Leg. saga* kap. 46–49, 62, jfr. også 28.

64 *HkrOH* kap. 58, 180.

65 Bagge 1991: 41 f.

66 Krag 1995: 145.

Tore og forlanger hevn. Olavs senere oppgjør med Tore fører så til det endelige bruddet; Tore slutter seg til kong Knut i England.⁶⁷

Flere andre episoder, som ikke finnes eller bare er antydnet i *Legendariske saga*, blir utbygget til dramatiske beretninger i *Heimskringla*. Snorre bruker disse historiene i første rekke til å vise hvordan de mennene som mest aktivt bidro til Olavs fall, kom i konflikt med ham.⁶⁸ Det gjelder Erling Skjalgsson, som riktignok selv ble drept før Olav, men hvis drap gjorde det umulig for Olav å bli værende i landet. Ved siden av Tore Hund gjelder det Kalv Arnesson og Hårek på Tjøtta⁶⁹ – disse tre ledet ifølge Snorre hæren mot ham på Stiklestad.⁷⁰ Kalv og Tore ga dessuten, sammen med Torstein Knarresmed, Olav banesår i slaget. I tillegg kommer en konflikt med Torberg Arnesson, som i og for seg er uten betydning for Olavs fall, men som kan tenkes å være med for å kaste lys over Olavs steilhet.⁷¹ Omvendt spiller den mektige Einar Tambarskjelve en overraskende tilbaketrasket rolle, nettopp fordi han ikke deltok i åpen kamp mot Olav. Einar er i en periode forsonet med Olav, men slutter seg tidlig til kong Knut i England og oppholder seg der under slaget på Stiklestad. Hans tid kommer først etter Olavs død.

Snorres fortelling gir dermed et nokså annerledes bilde av Olavs konflikter med stormennene enn de eksplisitte utsagnene.⁷² Det er lite som bygger opp om bildet av Olav som den strenge vokter av landefreden. Det eksemplet som kommer nærmest, er Torstein Knarresmed, åpenbart en mann av lavere rang enn de øvrige, som råker ut for riksstyren Olav og får sitt skip konfiskert, selv om det betegnende nok ikke sies noe om hva Torstein har gjort som fører til at han blir straffet

---

67 *HkrOH* kap. 117–20, 123, 133, 139. Snorres versjon av historien om Asbjørn er nokså lik den i *Leg. saga*, men er mer livfull og detaljert.

68 Bagge 1991: 68 ff.

69 Kalv Arnesson er i *Legendariske saga* hele tiden Olavs motstander, mens han i *Heimskringla* opprinnelig er en av Olavs «nye menn». I *Legendariske saga* kjemper Kalv mot Olav ved Nesjar (*Leg. saga* kap. 24). I *Ágrip* kap. 26 og hos Theodoricus kap. 16 er han bare en av flere høvdinge som lar seg lokke av Knut til å svikte Olav. I *Fagrskinna* og *Heimskringla* er han derimot tilhenger av Olav, men slutter seg til kong Knut etter at Olav er dratt i landflyktighet (*Fsk.*: 178 f.), ifølge *Heimskringla* fordi Olav har drept hans stesønner (*HkrOH* kap. 165, 166). At Kalvs brødre var Olavs tilhengere, gjør det rimelig å tenke seg at også Kalv opprinnelig må ha vært det. Hårek på Tjøtta deltok ifølge *Legendariske saga* kap. 24: 74 på Sveins side i slaget ved Nesjar, men dette er ikke nevnt i noen annen saga. I *Heimskringla* blir Hårek Olavs fiende på grunn av en konflikt med Åsmund Grankjelsson, der Olav tar parti for Åsmund (ovf. s. 186 f.). I motsetning til Erling Skjalgsson og Einar Tambarskjelve deltar han imidlertid på Olavs leidang mot Danmark i 1025/26 (*Leg. saga* kap. 60: 148; *Fsk.*: 167f.; *HkrOH* kap. 158).

70 *HkrOH* kap. 219, jfr. *Leg. saga* kap. 78: 184 og kap. 80.

71 Grunnen til konflikten er at Torberg beskytter en islending som har drept en av Olavs årmenn (*HkrOH* kap. 138).

72 For det følgende, se Bagge 1991: 66 ff.

slik. Ellers dreier det seg hele tiden om krenkelser av Olav selv, av prinsipielt samme type som dem en vanlig stormann kunne tenke seg å hevne, med et visst forbehold om at det kan ligge en særlig betoning av den kongelige verdighet i hans strenge straffer. Derimot står *feideperspektivet* sterkt, på samme måte som i *sagalitteraturen forøvrig*, i første rekke islendingesagaene. Konflikter mellom stormenn utløses som oftest av tilfeldige sammenstøt mellom mindre menn, der æren tvinger stormennene til å gripe inn til fordel for slektninger og klienter. På den annen side er Snorre også opptatt av langsiktige interessemotsetninger, men gir ikke noe klart inntrykk av forholdet mellom disse to faktorene.

HVOR MYE KAN VI STOLE PÅ SAGAENE?

Legendariske saga og særlig *Heimskringla* inneholder altså en rekke enkeltopplysninger som kaster lys over Olavs fall. Hvor mye kan vi stole på disse opplysningene, og hvor mye kan de eventuelt forklare? Et viktig ledd i Weibull-tradisjonens sagakritikk var å påvise at mye av det man tidligere hadde regnet som autentisk muntlig tradisjon, i virkeligheten var sagaforfatternes spekulasjoner på grunnlag av kilder som fortsatt er bevart, nemlig skaldekvad og eldre skriftlige opptegetninger. Selv om vi i dag ser på tanken om en muntlig tradisjon med større skepsis enn man gjorde i det 19. århundre, kan det likevel neppe være tvil om at en stor del av sagaenes opplysninger, direkte eller indirekte, må bygge på muntlig overlevering.

Etterhvert er det blitt gjort ganske mange undersøkelser av muntlig tradisjon i forskjellige kulturer.⁷³ De mest aktuelle i vår sammenheng dreier seg om fortellinger om drap eller andre dramatiske begivenheter fra norske bygdesamfunn i tidlig nyere tid, der det er mulig å sammenligne den muntlige overleveringen med samtidige, skriftlige beretninger om de samme begivenhetene. Bjarne Hodnes undersøkelse av i alt 23 slike fortellinger, for det meste om drap, fra perioden 1672–1850, gir grunnlag for en viss optimisme.⁷⁴ I flere tilfeller har hovedtrekkene i begivenhetene holdt seg i den muntlige overleveringen gjennom en periode på 200–250 år. I noen tilfeller kan uoverensstemmelser med den skrevne versjonen forklares med at det også på tidspunktet for begivenheten var tvil om hva som hadde foregått.⁷⁵ Hodne

---

73 Se bl.a. J. Vansina, *Oral Tradition. A Study of Historical Methodology*, London 1973.

74 B. Hodne, *Personallistoriske sagn. En studie i kildeverdi*, Oslo 1973. Jfr. henvisninger til flere tidligere undersøkelser av lignende art s. 7–21, bl.a. K. Liestøl, *Upphavet til den islendske ættesaga*, Oslo 1929 med et omfattende materiale om muntlig tradisjon.

75 F.eks. hevdet de muntlige beretningene (nedskrevet i 1915) at Anders Nordgarden fra Kviteseid i Telemark, som i 1673 ble henrettet for et drap begått året før, var uskyldig. Enkelte vitneutsagn under rettsaken kan tyde på at dette var riktig, eller i det minste at saken var tvilsom (Hodne 1973: 35–38).

finner heller ingen direkte sammenheng mellom muntlige beretningers pålitelighet og nærheten i tid til begivenheten. Derimot er det sammenheng mellom *kulturell* nærhet og pålitelighet: Den muntlige tradisjonen tar vare på det som har en funksjon i det lokale miljøet, slik som sammenhengen mellom forbrytelse og straff og begivenheter som passer inn i det religiøse verdensbildet. Tradisjonen er også et stykke på vei pålitelig når det gjelder navn, i alle fall på hovedpersonene. Til og med replikker kan i enkelte – men langt fra alle – tilfeller være korrekt gjengitt. Derimot er tradisjonen – slik det er vanlig å mene – upålitelig når det gjelder kronologi.⁷⁶

Overført på sagaene betyr dette at f.eks. historien om Asbjørn Selsbane godt kan være overlevert korrekt i hovedtrekkene, i dette tilfellet over en periode på godt under 200 år fra begivenheten til nedskrivningstidspunktet. Det samme kan også gjelde en god del eldre begivenheter. Avstanden fra de eldste sagaene til omkring midten av 900-tallet tilsvarer omtrent den perioden den eldste tradisjonen i Hodnes materiale omfatter. Et viktig kriterium i denne sammenhengen må være at begivenhetene er stedfestet og at de inneholder personnavn. Mangler dette, kan vi ha å gjøre med vandresagn eller lærde konstruksjoner.⁷⁷ Det er sjeldne og dramatiske begivenheter som huskes i lang tid; derfor er den lokale forankring viktig. Noe stort mer dramatisk enn sammenstøtet mellom kong Olav og Erling Skjalgsson har neppe skjedd på Karmøy i de følgende århundrene.⁷⁸ En slik begivenhet er også kulturelt relevant på nedskrivningstidspunktet. Derimot blir det ut fra Hodnes resonnement – og forsåvidt ut fra det generelle inntrykk sagalitteraturen gir – lite sannsynlig at den muntlige tradisjonen har tatt vare på kulturelt bakgrunnsstoff som var spesifikt for den perioden da begivenheten fant sted.

At muntlig tradisjon kan bevares i så lang tid som over 200 år, betyr ikke nødvendigvis at sagaenes opplysninger faktisk bygger på en så gammel tradisjon. Vi har jo ingen «fasit» av den typen som kan brukes for de personalhistoriske sagnene. Prinsipielt kan historiene være diktet opp på et hvilket som helst tidspunkt

---

76 Hodne 1973: 185 ff.

77 I de fleste tilfeller der man har kunnet avvise sagaenes opplysninger ved hjelp av mer pålitelige kilder, dreier det seg om utenlandske forhold, som slaget ved Svolder eller Harald Hardrådes bedrifter i bysantinsk krigstjeneste, hvor den lokale forankring mangler. Om Harald i Bysants, se bl.a. S. Bagge, Harald Hardråde i Bysants. To fortellinger, to kulturer, i Ø. Andersen og T. Hægg (red.), *Hellas og Norge*, Bergen 1990: 173–79; Bagge 1991: 29 f. og C. Krag, Harald Hardrådes ungdomsår og kongesagaene: Forholdet mellom sagaproza, skaldekvad og muntlig tradisjon, *Collegium medievale* 1998, 11: 9–31.

78 Her kan man riktignok innvende at stedfestingen til Karmøy bare finnes i de senere sagaene; *Eldste saga*: 3 og *Leg. saga* kap. 47 snakker bare om en øy der det bodde en kongelig årmann. Plasseringen av Erling på Sola og en solid tradisjon for en kongsgård på Avaldsnes gjør imidlertid at *Heimskringlas* lokalisering godt kan være riktig. I alle fall er distriktet hvor begivenheten fant sted rimelig sikkert.

mellom den angivelige hendelsen og nedskrivningstidspunktet. Særlig kan det jo være grunn til mistanke når såvidt mye av stoffet først dukker opp i den seneste kilden, Snorres *Heimskringla*. Har Snorre rett og slett utbrodert og spunnet videre på det som fantes av tradisjonsstoff på begynnelsen av 1200-tallet og som danner grunnlaget for *Legendariske saga*? Når sagaforfatterne ofte gir knappe og til dels kryptiske opplysninger om begivenheter, er det likevel neppe alltid fordi de ikke har visst mer. I mange tilfeller er det vanskelig å tenke seg annet enn at de har gjort det, men ikke funnet det nødvendig eller ønskelig å ta det med.

Uten i denne sammenhengen å ta opp det generelle spørsmålet om utviklingen av den norrøne skriftkulturen, vil jeg peke på at det lille vi vet om forløperne til sagalitteraturen, antyder at tørre sammenfatninger kommer først og utarbeidede fortellinger senere. Ofte fremgår det klart av sammenfatningene at de nettopp er sammenfatninger, m.a.o. at de forutsetter en sammenhengende fortelling.⁷⁹ Valget mellom knappe opptegnelser og detaljert fortelling kan være bestemt av genre eller konkrete formål. En mulig forklaring på at de senere beretningene er mer sammenhengende og detaljerte enn de tidligere er at forholdet mellom muntlig og skriftlig har endret seg. De eldste beretningene kan ha vært tenkt som en slags støttepunkter for muntlig fortelling, mens de senere representerer fullt utviklet kunstprosa.⁸⁰ I tillegg kommer at ideologi, formål og hensynet til et spesielt publikum kan ha avgjørende innflytelse både på fremstillingsform og utvalg av stoff, langt utover de partihensyn som den tradisjonelle tendenskritikken søker å avdekke.⁸¹

Anvendt på Snorres tillegg til den eldre tradisjonen betyr dette at det kan tenkes en rekke grunner til at dette stoffet ikke er med hos forgjengerne. Det er derfor mulig, ja, til og med sannsynlig, at det stoffet Snorre har i tillegg til *Legendariske*

---

79 For eksempler på dette hos Theodoricus, se Bagge 1989: 125 f.

80 Jfr. her diskusjonen av stilforskjeller i latinske historieverker og deres sammenheng med forskjellige former for fremføring hos L.B. Mortensen, *Stylistic Choice in a Reborn Genre. The National Histories of Widukind of Corvey and Dudo of St. Quentin*, i P. Gatti og A. Degl'Innocenti (red.), *Dudone di San Quintino*, Trento 1995: 98 f. og *Change of Style and Content as an Aspect of the Copying Process*, i J. Hamesse (red.), *Bilans et perspectives des études médiévales en Europe. Actes du premier Congrès européen d'Études Médiévales* (Spoleto, 27–29 mai 1993), Louvain-la-Neuve 1995: 273 ff.

81 Som eksempel kan nevnes slaget i Hjørungavåg, som ikke er nevnt i de eldste norske verkene, *Historia Norvegiae* (MHN: 111–15), Theodoricus Monachus, *Historia de antiquitate regum Norwagiensium* kap. 5–10 (MHN: 11–18) og *Ágr.* kap. 12–15. Knut Helle slutter av dette at det ikke har eksistert noen norsk tradisjon om slaget, bare en dansk og en islandsk (Jomsvikingslaget – islandsk heltediktning?, *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*, Trondheim 1992: 171). Det virker umiddelbart usannsynlig at minnet om slaget bare skulle ha blitt bevart i utlandet og ikke i landet hvor det foregikk. Derimot er det lett å forklare at det ikke nevnes i den eldste, sterkt kirkelige tradisjonen. Der var formålet ikke å gjengi de viktigste begivenhetene i landets historie, men å betrakte den i et frelseshistorisk

saga, bygger på eldre skriftlig eller muntlig tradisjon. Men igjen må det jo innrømmes at vi ikke har noe bevis for det. Videre kan noen av Snorres tillegg bygge på slutninger fra det samme materiale som er med i *Legendariske saga*, slik som sammenhengen mellom episoden med Asbjørn og Tores og Olavs drap på hverandres menn. Når Snorre visste at Asbjørn var Tores slektning – det sies også i *Legendariske saga* – er det en nærliggende slutning, både for ham og for oss, at hans senere konflikt med Olav hadde sammenheng med Asbjørns skjebne. Samtidig må det også påpekes at man, ikke bare i det 19. århundre, men også helt frem til de siste årene, har hatt altfor stor tillit til Snorres kritiske sans. De kildekritiske prinsippene Snorre gir uttrykk for i prologene til *Heimskringla* og *Den store Olavs-sagaen*, er riktignok imponerende etter middelalderiske forhold, men ligger langt fra moderne prinsipper, først og fremst gjennom at han bare omtaler perioden før ca. 1000 og i det hele tatt ikke diskuterer tidligere skriftlige beretninger. Øyensynlig betrakter han både perioden etter 1000 og forgjengernes verker som uproblematisk.⁸² De forandringene han har gjort, skyldes i stor utstrekning retoriske eller litterære hensyn eller et ønske om å understreke bestemte sider av begivenhetene. Slik er det et gjennomgående trekk hos Snorre at han legger vekt på interessemotsetninger og politisk spill, der forgjengerne beskriver følelsesutbrudd eller personlig fiendskap. Snorre gjør også fremstillingen mer logisk og fjerner selvmotsigelser og urimeligheter. Alt dette har han imidlertid kunnet gjøre uten selvstendig å undersøke det faktiske grunnlaget for de opplysningene han har funnet i sine kilder.⁸³

Det er altså usikkert hvor mye vi kan stole på sagaenes opplysninger om Olavs konflikter med stormennene. At det har foregått en god del litterær bearbeidelse og utbrodering, enten gjennom den muntlige overleveringen eller ved nedskrivningen, er utvilsomt. Typiske eksempler på dette er når Asbjørn hugger hodet av Sel-Tore i det øyeblikk han forteller at Asbjørn gråt da seilene ble tatt fra ham, og når Sel-Tores hode triller ned i kongens fang.⁸⁴ Derimot kan det være grunn til å

---

perspektiv. I dette perspektivet dannet hedningen Håkon jarl en mørk kontrast til de kristne kongene, og de slag han måtte ha utkjempet var fra dette synspunkt irrelevante (Bagge 1989: 125–27). Her må det riktignok gjøres et visst unntak for *Ágrip*, som i større grad har en rent berettende karakter. Skildringen av Håkon er imidlertid preget av samme hovedoppfatning som de to latinske verkene, en oppfatning som blir episk utbrodert i fortellingen om Håkons begjær etter kvinner, som førte til hans vanærende død under grisehuset på Rimol.

82 Bagge 1991: 25–32.

83 En rekke eksempler på dette er diskutert i G. Storm, *Snorre Sturlassons Historieskrivning. En kritisk undersøgelse*, Kbh. 1873: 104–203; Bagge 1991: 33–60, 232–37 o.fl.st. Jfr. også Krag 1998: 9–31.

84 *HkrOH* kap. 118: 151 f. Den første av disse episodene har en nær parallell i *Njáls saga*, der Kåre styrter frem og dreper Gunnar Lambason når han forteller at Skarphedin gråt under brannen på Bergtorskvål (*Brennu-Njáls saga*, utg. J. Böðvarson, Reykjavík 1970: 437–39).

tro at selve konfliktene har funnet sted og at opplysningene om personene som har tatt del i dem, i hovedsak er korrekte. Man skulle jo nemlig ikke tro at det var spesielt om å gjøre på 1100- og 1200-tallet, da Olav lå i skrin på høyalteret i Nidarosdomen, å kunne påvise at man var etterkommer etter de mennene som kjempet mot ham og drepte ham. Det er dessuten uomtvistelig at Olav ble fordrevet og drept av landets egne innbyggere. Da må han også ha vært i konflikt med i alle fall en del av stormennene; ellers ville dette ikke ha skjedd.

OLAVS FALL I LYS AV SAGAENES HELHETSSYN

I tillegg til enkeltopplysningene inneholder sagaene, som vi har sett, også mer helhetlige forklaringer på Olavs fall. De stammer neppe fra muntlig overlevering, men må være resultat av forfatternes egne refleksjoner. Som sådanne er de ut fra moderne kildekritiske prinsipper lite å stole på. Spørsmålet er likevel om de ikke kan gi bedre mening til de faktiske opplysninger vi har enn tilsvarende moderne refleksjoner, rett og slett fordi sagaforfatterne levde i et samfunn som lignet mer på 1000-tallets enn vårt gjør.

Sentralt i disse forklaringene står det vi kan kalle feideperspektivet, hvor Olavs fall blir et resultat av fiendskap fra enkelte stormenn som ønsker å hevne personlige krenkelser.

Her kan nok Snorres fortelling være påvirket av hans islandske bakgrunn: Han forsøker å forstå konfliktene i Norge på samme måte som de konfliktene han selv rok del i 200 år senere. Feider av den typen som skildres i Snorres Olavssaga er likevel godt belagt i norske kilder fra 1100- og 1200-tallet, og hevndrap forutsettes som normal praksis i landskapslovene. At dette skulle være en ny praksis som oppsto på denne tiden, strider mot alt vi vet om forstatlige samfunn. Feiden har nær sammenheng med ære, som er en sentral verdi både i skaldediktningen og i sagaene. I noen av episodene ovenfor er det også tydelig at æren er et avgjørende motiv. Ifølge sagaene ønsket hverken Erling Skjalgsson eller Tore Hund noen konflikt med Olav – i alle fall ikke på det tidspunkt den brøt ut – men de ville miste ære om de ikke forsvarte eller hevnet slektninger.⁸⁵

Derimot kan det nok tenkes at Snorre gjør Olavs feider for like dem han selv

---

85 Andersen 1977: 123 antyder en annen sammenheng, nemlig konflikt om den innbringende Finnmarks- og Bjarmelandshandelen. Gitt Olavs behov for inntekter (s. 202 f.), er en slik konflikt ikke usannsynlig, selv om kildene ikke forteller noe om det. Det utelukker likevel ikke en sammenheng med konflikten om Asbjørn Selsbane. Om ære og interesse i denne episoden, se S. Bagge, Honour, Passions, and Rationality. Political Behaviour in a Traditional Society, i F. Engelstad og R. Kalleberg (red.), *Social Time and Social Change. Perspectives on Sociology and History*, Oslo 1999: 118–20.

kjente fra Island, kanskje først og fremst ved å gjøre dem for lite blodige. Nesten helt frem til slaget ved Stiklestad skjer det jo ikke mer enn noen få drap på enkeltpersoner, på samme måte som i de konfliktene som skildres i islendingesagaene. Island var trolig et av de fredeligste landene i Europa i middelalderen; selv konfliktene mot slutten av fristattiden var ikke særlig blodige. Med stort bytte fra vikingferdene og lang erfaring i krigføring må norske høvdinge på 1000-tallet både ha vært mer ressurssterke og mer aggressive enn sine islandske standsfeller 200 år senere.

Snorre regner imidlertid ikke feidene som eneste forklaring; konflikter av denne typen kan nemlig neppe forklare den katastrofen som til slutt rammet Olav. Olavs skjebne må ha vært uhyre problematisk for sagaforfatterne: En konge som blir fordrevet og drept av sitt eget folk, er selv skyld i det. Snorre og flere av de øvrige sagaforfatterne utstyrer Olav med en sterk vilje til makt: han ville alltid være den første. Dette trekket preger ham helt fra barndommen, bl.a. i episoden hvor han håner sin bondske stefar ved å sale en geit for ham da han ble bedt om å sale hesten hans.⁸⁶ Samtidig gir Snorre, i sin innledning til Olavs erobring av Norge, et bilde av stormennenes veldige makt og rikdom, og antyder dermed at Olav neppe kunne bli den første uten å komme i konflikt med i alle fall noen av dem.⁸⁷ Dette har, i alle fall i den verdslige tradisjonen, neppe blitt sett som et negativt trekk. Ærgjerrighet og maktbegjær var egenskaper som sømnet seg for en konge eller høvding, og det var også akseptabelt at man brukte krig og drap og harde midler for å oppnå det man ville. Men man måtte ikke bare bruke slike midler, eller rettere sagt, man måtte bare bruke dem i den grad man virkelig oppnådde hva man ville. Og skulle man det, var en annen side vel så viktig, nemlig å bygge opp et nettverk av tilhengere gjennom vennskap og generøsitet. Rå makt alene var utilstrekkelig. Det var ikke mulig å etablere et diktatur, makten måtte bygge på relativt bred oppslutning.

Her var det Olav ifølge Snorre sviktet. Uten at det sies direkte, kan man nærmest lese en slags hoderysten i beretningen om de mange konfliktene mot slutten av Olavs regjeringstid.⁸⁸ Olav setter hele tiden saken på spissen og nekter å akseptere de kompromisser motstanderne tilbyr ham. Resultatet blir at han må slåss mot alle de mektigste mennene i landet på en gang og dermed er dømt til å tape. Selv når den ene stormannen etter den andre forlater ham for å slutte seg til kong Knut, utfordrer Olav dem som ennå er hans venner, som når han lar Kalv Arnessons stesønner drepe og er på randen av konflikt med Arnessønnene på grunn av at Torberg Arnesson beskytter en islending som har drept en årmann. Siden vi

---

86 *HkrOH* kap. 2–3.

87 *HkrOH* kap. 46; jfr. Bagge 1991: 65.

88 For det følgende, se Bagge 1991: 66–70, 158–60.

ikke vet når disse episodene skjedde, kan vi ikke utelukke at Olav hadde bedre politiske grunner for å handle som han gjorde enn det som fremgår av Snorres beretning. Uansett tyder det endelige resultatet på at han spente buen for høyt, i alle fall da han sto overfor truselen fra Knut den mektige.

Denne antagelsen styrkes av ett tilfelle, der et samtidig skaldekvad bekrefter saga-beretningene i visse hovedtrekk, nemlig når det gjelder drapet på Erling Skjalgsson, som trolig skjedde på et tidspunkt da Olav sto svakt.⁸⁹ Sagaene hevder at Aslak Fitjaskalle, Erlings slektning, drepte ham mot Olavs vilje, men det sies det ikke noe om i kvadet, så det er mest sannsynlig at Olav selv sto bak. Av Snorres beretning fremgår det at drapet var et politisk feilgrep av dimensjoner. Det er klok politikk å drepe en fangen motstander når han virkelig er slått, for å hindre at han reiser seg igjen og for å sette skrekk i potensielle rivaler. Men det er særdeles uklokt å gjøre det på et tidspunkt da hele hans styrke, med sønner og andre slektninger, er intakt og rede til å ta hevn for lederens død. Da er den eneste utvei å utnytte sitt hell til å prøve å få i stand en forsoning. Snorre formidler denne lærdommen ved å stille opp, i dramatisk kontrasterende form, to store scener på Olav skip: den fangne Håkon jarl, som skånes mot å gi avkall på sitt krav på Norge i begynnelsen, og mot slutten den fangne Erling Skjalgsson, som hugges ned. Den første scenen markerer begynnelsen på Olavs herredømme i Norge, den andre slutten på det.⁹⁰

For å redde Olav fra de anklagene dette materialet retter mot ham, trekker Snorre inn hans strenge rettferdighet: Det var ikke hevntørst over personlige krenkelser som drev Olav, men hensynet til rettferdigheten og landefreden. Det er ikke umulig at Olav virkelig var mer opptatt av landefreden enn forgjengerne. Sigvat hyller ham i et kvad for å straffe tyver, røvere og vikinger.⁹¹ Snorre utdyper det siste ved å hevde at Olav forbød den gamle skikken å fare i viking. Faktisk kunne også Olav ha gode grunner til det. For det første nøyde vikingene seg neppe med å herje utenlands, de kunne også gjøre strandhugg i landet selv. For det andre hadde Olav selv vunnet landet ved hjelp av den rikdom han hadde samlet seg på vikingferder og hadde all grunn til å hindre andre i å gjøre det samme. Og for det tredje utgikk vikingferdene for en stor del fra det området der Olav hadde svakest kontroll, nemlig fra Vestlandet. På den annen side forteller Snorre at Olavs venn Øyvind Urar-

---

89 Andersen 1977: 128 f. og Krag 1995: 145 daterer Erlings fall til 21. des. 1027. På dette tidspunkt var det utstrakt frafall fra Olav blant stormennene, og Knut kunne kort etter uten motstand legge Norge under seg. Denne rekkefølgen av begivenhetene har også *Legendariske saga* (*Leg. saga* kap. 64–66, 70), mens *Fagrskinna* og *Heimskringla* lar Knut erobre Norge før Erlings fall (*Fsk.*: 170–76; *HkrOH* kap. 170–71, 174–76).

90 *HkrOH* kap. 30, 176; jfr. S. Bagge, *Da boken kom til Norge*, bd. 1 i T. Berg Eriksen og Ø. Sørensen (red.), *Norsk idéhistorie*, Oslo 2001: 207–15.

91 *Skjalded.* A I: 257; B I: 240, str. 4.

horn fortsatte med denne aktiviteten, øyensynlig med Olavs fulle velsignelse.⁹² Og vikingen og sjørøveren Hårek i *Legendariske saga* er en god venn av Olav og bringer ham rikt bytte når han kommer på besøk.⁹³ Olavs innsats for landefreden må dermed ha vært nokså selektiv; han kan ha forbudt vikingferdene, men gitt sine egne venner dispensasjon fra forbudet. Det kan altså være noe i Snorres påstand om Olavs innsats for landefreden, men det er usikkert både hvor mye og hvilken betydning det har hatt for hans fall. Det må dessuten påpekes at *rex iustus*-skildringer er noe av det mest konvensjonelle i middelaldersk historieskrivning, og at skildringen av Olav som *rex iustus* passer godt inn i norsk kongelig og kirkelig ideologi på 1200-tallet. Selv om vi ikke kan utelukke den muligheten at Olav virkelig gjennomførte enkelte tiltak til beste for landefreden, er det lite sannsynlig at det var dette konfliktene med stormennene egentlig dreide seg om.

Derimot finnes det – tross den massive hagiografiske tradisjonen – overraskende mange trekk i sagatradisjonen som bygger opp om det bilde Snorres fortellinger gir av Olavs steilhet og kompromissløshet. I karakteristikken av Olav i *Legendariske saga* stilles et positivt og et negativt bilde opp mot hverandre, og forfatteren konkluderer med at kloke mennesker mente at det første var det riktige. Til de negative egenskapene hører i første rekke hardhet, stolthet og maktsyke, men også gjerrighet og pengebegjær. Karakteristikken slutter med at Olav var en hersker av denne verden.⁹⁴ Forfatteren lar også senere Olav selv innrømme at han ofte var hardere enn det som var rett og at han ikke hadde styrt sitt rike så godt som han burde.⁹⁵ Snorre hentyder trolig til dette portrettet når han sier at folk sa at Olav var knipen på gull og at det var grunnen til reisningen mot ham. I likhet med forfatteren av *Legendariske saga* tar Snorre avstand fra slike oppfatninger. Men en rekke av hans fortellinger utdyper bildet av Olavs hardhet, og den avsluttende, sammenlignende karakteristikken av Olav og halvbroren Harald Hardråde antyder også at Olav i høy grad var «en høvding av denne verden», noe Snorre neppe ser som så negativt som forfatteren av *Legendariske saga*.⁹⁶

Det er sannsynlig at sagaforfatterne her har grepet noe sentralt i Olavs personlighet.⁹⁷ Men det kan også dreie seg om noe mer. Som vi har sett, legger ikke Snorre avgjørende vekt på Knuts gull. Mye tyder imidlertid på at han undervur-

---

92 *HkrOH* kap. 86, 98.

93 *Leg. saga* kap. 55.

94 «Marger kallaðu hann riklyndan oc raðgiarnan, harðraðan oc hæiftugan, fastan oc fegjærnan, olman oc odælan, metnaðarmann oc mikilatan, oc þessa hæims höfðingia firir all sakar» (*Leg. saga* kap. 28: 80 f.).

95 *Leg. saga* kap. 69.

96 *HkrOH* kap. 181, *Hkr. Saga Haralds harðraða*, bd. 3 kap. 100; Bagge 1991: 158 ff.

97 Jfr. Krag 2000: 61.

derer denne faktoren. Generelt spiller nemlig gaver og generøsitet en viktig rolle i Snorres verk. Det kommer, som vi har sett, klart til uttrykk i hans forklaring på Olavs erobring av Norge, en forklaring som trolig langt på vei er riktig. I stilisert form understrekes betydningen av gull og andre gaver gjennom parallellen mellom Olavs triumfferd i 1015–16 og Knuts i 1028: begge bringer med seg gull eller sølv, og begge vinner landet på meget kort tid, Olav riktignok først etter å ha utkjempet et stort slag.⁹⁸

Hvis det er riktig at rikdommen fra England var en hovedforklaring på Olavs raske maktovertagelse i Norge, kan man spørre seg hva som skjedde da den tok slutt. Olavs forgjengere kunne øyensynlig skaffe seg nye tilførsler forholdsvis lett. Olav selv hadde derimot et problem: de viktigste tradisjonelle ekspansjonsmulighetene var stengt gjennom Knuts herredømme over Danmark og England. Snorre forteller at Olav sendte folk på handels- eller vikingferder eller hadde part i slike ferder, noe som sikkert var et uttrykk for ønsket om å skaffe seg denne typen inntekter.⁹⁹ Videre styrket han den norske kontrollen over Orknøyene og Shetland.¹⁰⁰ Utbyttet fra slike prosjekter må likevel ha vært beskjedent. Olav var dermed dømt til å tape i konkurransen med Knut om gull og sølv – hvis han da ikke selv kunne røve noe fra Knut, som han antagelig forsøkte i sin mislykkede offensiv i allianse med svenskekongen, trolig i 1025 eller 1026. Slik kan Olav ha vært den første kongen som fikk føle problemene som oppsto da vikingtiden tok slutt: kongen ble nå nødt til å leve hovedsakelig av landets egne ressurser. Det har begrenset generøsiteten mot stormennene, samtidig som det har tvunget ham til å gå hardere frem for å skaffe seg alternative inntektskilder innenlands.

Dette resonnementet forutsetter at kongen på Olavs tid var noe i retning av hva Marshall Sahlins kaller en «big man», som knyttet tilhengere til seg ved hjelp av karisma og generøsitet, men som mistet makten når ressursene tok slutt, fordi han, i motsetning til en «chief», ikke hadde noen institusjonalisert makt, basert på tvungne ytelser.¹⁰¹ Som generell beskrivelse av konge- og høvdingmakt i Norge på 1000-tallet er dette urvilsomt ensidig. Det fantes trolig en etablert lokal eller regional høvdingmakt basert på tvungne ytelser, relativt faste klientbånd og slektskapsforbindelser. Når det gjelder Olav, legger Snorre vekt på at han hadde slekt-

---

98 *HkrOH* kap. 29–52 og 170–73; jfr. Bagge 1991: 90–100.

99 *HkrOH* kap. 65, 66, 133; Andersen 1977: 136 f. Jfr. også J.V. Sigurðsson, *Norsk historie 800–1300*, Oslo 1999: 72 om Olavs allianse med Russland som middel til å skaffe seg de luksusvarene han var avskåret fra gjennom Knuts herredømme over Danmark og England.

100 Andersen 1977: 134.

101 M. Sahlins, Poor Man, Rich Man, Big Man, Chief, *Comparative Studies in Society and History* 1963, 5: 285–303.

stilknytning til Østlandet og at ladejarlene hadde det til Trøndelag.¹⁰² Derimot har noe landsomfattende nettverk av denne art neppe eksistert. På topplanet i samfunnet måtte derfor den enkelte leder selv knytte til seg sine tilhengere, dels ved hjelp av personlige egenskaper, dels ved hjelp av gaver og generøsitet.

Vi vet svært lite om hva slags inntekter kongen hadde på 1000-tallet. Snorre forestiller seg at han både hadde et betydelig jordegods og «offentlige» inntekter, som skatter og bøter, som han kunne bruke til å belønne sine tilhengere med. Kongen deler ut len og sysler, som utgjør en viktig del av stormennenes inntekter. Når menn som Erling Skjalgsson og Einar Tambarskjelve mister slike inntekter, må de kompensere for tapet på andre måter. Vi kan ikke utelukke at kongen på denne tiden har hatt slike ressurser, men systemet minner unektelig ganske mye om tilstanden på 1200-tallet, da landet var inndelt i sysler og inntektene derfra utgjorde en viktig del av aristokratiets økonomiske grunnlag. Regelmessige skatteinntekter har neppe eksistert så tidlig som på 1000-tallet, og det har neppe heller vært noen særlig utbygget kongelig rettshåndhevelse. Derimot må kongen ha hatt en god del jordegods og kongsgårder omkring i landet, og dessuten inntekter fra veitsler. Dessuten må kommandoen over leidangen, som trolig i stor grad har vært delegert til lokale stormenn, ha gitt, om ikke akkurat store inntekter, så i alle fall makt og prestisje. Til en viss grad kan vi dermed tenke oss at Olav kan ha sikret seg sine tilhengers lojalitet ved å gi dem krongods i veitsle. Men det er tvilsomt om dette har vært nok; betydningen av Olavs gull og sølv i begynnelsen av hans regjeringstid og Knuts på slutten antyder at det ikke var det. Når han så er avskåret fra å ekspandere utenlands, må løsningen bli å gjøre det innenlands, enten ved å legge større byrder på befolkningen eller ved å gå løs på stormennene. Til dels kan dette ha gått ut på det samme: han kunne neppe legge større byrder på befolkningen uten å utfordre de stormennene som var deres ledere. Olav må dermed ha befunnet seg i samme posisjon som en rekke andre konger, både før og senere: skulle han ha noen stormenn som sine venner, måtte han ha andre som fiender. Kongen sto i sentrum av redistributivt system; han måtte ta fra noen for å gi til noen andre. Denne tendensen må ha blitt forsterket gjennom vikingferdene, som førte nye, store ressurser inn i systemet og gjorde det mulig for krigsherrer og oppkomlinger å skaffe seg store skarer av tilhengere på bekostning av etablerte stormenn, eller for dyktige og heldige stormenn å utmanøvrere sine konkurrenter.

---

102 Derimot har det neppe eksistert noen landsomfattende lojalitet mot Jellingdynastiet, slik Krag hevder (s. 000). Her har det snarere vært tale om midlertidige og taktiske allianser. Om en slik lojalitet hadde fantes, skulle man dessuten vente at oppslutningen om Knut hadde vært størst i Viken, der den danske innflytelsen var sterkst, og ikke, som faktisk var tilfellet, i Trøndelag.

Olavs harde og nøyeregnende politikk kan ha hatt som mål å kompensere for det inntekts- og makttap Knuts dominerende stilling i Norden innebar. Måten han gjorde dette på, antyder et fast mønster. Hans aggressive politikk rettet seg mot områder utenfor kjerneområdet; ellers ville han støte fra seg sine sterkeste tilhengere. Tatt i betraktning den sterke motstanden mot ham i Trøndelag, er det likeledes nærliggende å tenke seg at det særlig har gått ut over denne landsdelen. Dette bekreftes også av indisiene på at Olav her satte menn utenfra til å styre. I Trøndelag hadde befolkningen sterk lojalitet til ladejarlene, samtidig som den var godt organisert og reagerte sterkt mot overgrep fra kongers og andre herskeres side.¹⁰³ Fremstøtene mot Erling Skjalgsson på Vestlandet kan forklares på samme måte, mens derimot konflikten med Arnessønnene må tilskrives Olavs personlighet. Ut fra dette synspunkt kan det være riktig nok det Snorre forteller, at konfliktene oppsto på grunn av tilfeldige sammenstøt mellom hovedpersonenes slektninger eller klienter. Men i stedet for å søke forsoning, har Olav benyttet dem til å svekke eller ydmyke motstanderne, mens de på sin side har benyttet den muligheten som åpnet seg da Knut den mektige gjorde krav på Norge. Olav ser ut til å ha lyktes i sin politikk på Østlandet; i alle fall hører vi ikke om noen motstand der etter seieren over småkongene i begynnelsen av hans regjeringstid. I Trøndelag og på Vestlandet var derimot hans politikk en fiasko. I stedet for å styrke sin stilling, drev han stormennene og befolkningen der i armene på sin rival. Heller ikke ser han ut til å ha lyktes i å bygge opp allianser i disse områdene. Den eneste av hans nye menn her som holdt fast ved ham, var Aslak Fitjaskalle – forøvrig med katastrofale konsekvenser. De øvrige har gått over til motstanderne. En nærliggende forklaring er at det ikke har vært lett å hevde seg mot mektige menn som var mye nærmere enn kongen normalt var. Og slike mektige menn kjente selvfølgelig de samme midlene til å knytte folk til seg som kongen selv. Med moderne latinamerikansk terminologi ga de dem valget mellom gull og bly – eller mer treffende: gull og jern – og de fleste valgte gullet.

---

103 Krag, 1995: 156; J. Sandnes, Slaget på Stiklestad i lys av Frostatingslovens motstandsbestemmelser, i S. Supphellen (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*, Trondheim 1992: 255–63. Sagaene nevner flere eksempler på dette, motstanden mot Håkon den godes kristning, opprøret mot Håkon jarl og motstanden mot Magnus den godes strenge regime i begynnelsen. Motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven er også et eksempel på trøndernes holdning, selv om jeg har liten tro på at de kan knyttes til Olavs regjeringstid eller i det hele tatt dateres presist før nedskrivningstiden. Store mengder kirkegods i senere tid i de sentrale områdene av Trøndelag kan være resultat av kongelige konfiskasjoner, som Andreas Holmsen knytter til Olavs regjeringstid (A. Holmsen, *Nye studier i gammel historie*, Oslo 1976: 101–19; Krag 1995: 155 f.).

Olavs politikk ser dermed ikke ut til å ha vært vesensforskjellig fra forgjengernes, selv om han nok har søkt å få kontroll over en større del av landet enn de. Både hans vei til makten, hans forhold til stormennene og hans fall kan forklares ut fra det vi må anta har vært den rådende politiske kultur på 1000-tallet. På dette punkt gir tilbakeslutninger fra sagaenes fremstilling og samfunnsbilde og komparasjon med samtidens Europa og andre førstatlige samfunn samme bilde. Det har vært et samfunn bygget på personlige bånd, uten et fast dynasti, og der generøsitet og personlige egenskaper har vært avgjørende for å skaffe seg tilslutning.¹⁰⁴

Nå kan man jo innvende at hvis Olav ikke har gjort noe annet enn forgjengerne, hvorfor da all motstanden og det dramatiske fallet? Til det er å si at Olavs skjebne slett ikke var uvanlig. Det samme skjedde med Eirik Blodøks og hans sønner, og med Håkon jarl og hans sønn og sønnesønn, den siste fordrevet av Olav selv. Etter Harald Hårfagre var det bare to av Olavs forgjengere som ikke ble drept eller fordrevet av innenlandske motstandere, nemlig Håkon den gode og Olav Tryggvason. Den første falt i slag mot rivaler. Den siste regjerte i bare fem år, og det er antydninger om at trønderne allerede var begynt å murre, da Olav falt ved Svolder. Olav den helliges skjebne er derfor ikke uvanlig, men den har selvsagt opptatt ettertiden i langt høyere grad enn forgjengernes, på grunn av hans helgenry og stilling som Norges evige konge. I tillegg kommer at Olav har hatt en sterkere ytre motstander enn både forgjengerne og etterfølgerne, en motstander som var i stand til å utkonkurrere ham både med militære og finansielle midler. Når Olavs etterfølgere, Magnus den gode og Harald Hardråde, lyktes der Olav selv mislyktes, må hovedforklaringen være at den ytre situasjon var radikalt forandret i deres tid.

OLAV DEN HELLIGE OG NORGES SAMLING

Dermed kan det være grunn til avslutningsvis å plassere Olavs regjeringstid i et rikssamlings- og statsdannelseperspektiv. Og på dette punkt må vi gå ut over sagaene; de har ikke noe slikt perspektiv på eldre norsk historie. De er opptatt av dynastiet, som de forsøker å føre lengst mulig tilbake, Snorre til og med til den mytiske fortid da Odin hersket på jorden, og valgte en annen retning for sine

---

104 Se bl.a. Sahlins 1963; Lunden 1972; Bagge 1986: 148–56 m. henv. og *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950–1150*, Leiden 2002; T. Reuter, *Germany in the Early Middle Ages 800–1056*, London 1991; G. Koziol, *Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France*, Ithaca 1992; G. Althoff, *Kaiser Otto III*, Darmstadt 1996: 18–27 og *Spielregeln der Politik im Mittelalter*, Darmstadt 1997: 15–17, 36 f. o.fl.st.

erobringer enn romerne. Og de betrakter rikssamlingen som fullført av Harald Hårfagre. Etter hans tid er Norge etablert som samlet enhet, og forskjellige konger og pretendenter kjemper om makten i landet og mot indre og ytre fiender. Sagaforfatterne har neppe noen forestilling om at vi har å gjøre med statsbygging og sentralisering i århundrene etter Harald Hårfagre; i alle fall står dette neppe sentralt i deres tenkning. I en viss forstand har de trolig rett; kongene drev neppe bevisst og planlagt statsbygging. De konkurrerte om land, ressurser og klienter og om å bli regnet som den første. De søkte herredømme der mulighetene bød seg, ikke nødvendigvis i form av fast kontroll over et bestemt territorium, men også i form av symbolsk overhøyhet.¹⁰⁵ Ifølge Snorre var dette tilfellet med Knut den mektige, som krevde Norge av Olav, men samtidig lot sitt sendebud antyde at Olav ville bli generøst behandlet om han gikk med på kravet.¹⁰⁶ Knut ønsker m.a.o. å omsette sin rikdom i symbolsk kapital,¹⁰⁷ for å bruke Bourdieus terminologi; han vil anerkjennes som den første, også i Norge. Selve replikkene ved denne anledning har nok Snorre selv diktet opp, men resonnementet i seg selv virker psykologisk rimelig og har mange paralleller i andre land i samtiden. Snorres resonnement angående Olavs forhold til Erling Skjalgsson er trolig uttrykk for samme tankegang: Olav burde ha vært fornøyd med at Erling anerkjente hans symbolske herredømme.¹⁰⁸

Indirekte kunne derimot statsbygging foregå ved at man forsøkte å intensivere herredømmet over sitt kjerneområde for dermed å skaffe seg symbolsk makt over større områder. Territoriell konsolidering var ikke fremmed for tidens herskere, men den var neppe deres hovedmål. Snarere var det noe de ble tvunget inn på av ytre omstendigheter. Og her innleder Olavs regjeringstid et vendepunkt. Det er fra denne tiden av at grensene mellom de nordiske rikene for alvor ble trukket opp.¹⁰⁹ En periode da den danske kongen forsøkte å samle hele Norden under dansk ledelse, etterfulgt av den norske kongens forsøk på å forene både Danmark

---

105 Om symbolsk herredømme se bl.a. Althoffs karakteristik av Otto III's politikk (Althoff 1996). Et karakteristisk uttrykk er betydningen av former og seremoniell, bl.a. hvor man sitter. Se H.-W. Goetz, *Der «rechte» Sitz. Die Symbolik von Rang und Herrschaft im Hohen Mittelalter im Spiegel der Sitzordnung*, i: *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*, Graz 1992: 11–47 og Bagge 2002: 162–72.

106 *HkrOH* kap. 131.

107 P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris 1980: 191–231.

108 *HkrOH* kap. 60, jfr. S. Bagge, *Kingship in Medieval Norway. Ideal and Reality*, i H. Duchhardt m.fl. (red.), *European Monarchy*, Stuttgart 1992: 41 ff.

109 Mer om denne oppfatningen av de nordiske rikssamlingsprosessene i S. Bagge, *Eleventh Century Norway – the Formation of a Kingdom*, i P. Urbanzyk (red.), *Poland's Neighbours in the Eleventh Century* (under utgivelse).

og Norge under norsk ledelse, ble i løpet av 1060-årene avløst av en periode med tre noenlunde etablerte kongeriker. Omtrent samtidig tok vikingferdene slutt, trolig for en stor del på grunn av sterkere motstand i de landene de hadde vært rettet mot. Dette reduserte også mulighetene for ærgjerrige krigsherrer til å slå seg opp og gjorde det lettere å etablere en sentralmakt. Det er derfor neppe tilfeldig at rikssamlingen både i Skandinavia og Øst-Europa for en stor del skjedde samtidig med at plyndringsferdene mot Vest-Europa tok slutt. Rikssamlingen dreide seg derfor neppe om at kongene i de tre rikene nå hadde oppdaget sitt nasjonale kall og viet seg til statsbygging innenfor landets grenser, men snarere om ren utmattelse, pluss at grensene nå var trukket på en slik måte at de tre rikene var blitt noenlunde jevnsterke. Dermed ble i praksis det symbolske herredømmet over et stort område mindre aktuelt, og kongene søkte i stedet å intensivere sitt herredømme innenfor det enkelte rike – selv om graden av statsbygging i denne perioden ikke skal overdrives.

Olavs regjeringstid faller i begynnelsen av denne perioden. Den danske erobringen av England stengte for ekspansjon vestover, samtidig som Knuts dansk-engelske rike måtte fortone seg som en trusel mot resten av Norden, men også et forbilde for de øvrige nordiske kongene. Begge deler kan bidra til å forklare Olavs mer aggressive politikk overfor stormennene. Han trengte ressurser til å belønne sine tilhengere, og han måtte prøve å hevde seg i konkurransen med Knut. Det kunne han ikke gjøre ved å erobre nye områder, men bare ved å intensivere sitt herredømme der han kunne gjøre krav på en viss overhøyhet.

Dermed har han også kommet opp i flere konflikter med stormennene enn sine nærmeste forgjengere, konflikter som fortsatte under hans etterfølgere. Resultatet ble ikke at stormennene ble knekket, men at en rekke enkeltpersoner og ætter ble det, og at nye menn rykket opp i nær tilknytning til kongedømmet. Samtidig satt kongen igjen med mye konfiskert gods. Dette dannet så grunnlaget for at Harald Hardråde på midten av 1000-tallet kunne «dele kortene ut på nytt» og bygge opp et aristokrati av personlige venner, dels på grunnlag av restene av forgjengernes aristokrati, dels ved hjelp av helt nye menn han selv hadde bygget opp. I tillegg kom institusjonelle endringer: etableringen av et dynasti, for en stor del takket være Olavs helgenry, og utbyggingen av en kirkelig organisasjon, som var en viktig sentraliserende faktor. Dermed fulgte en periode med stabilitet, uttrykt i dynastisk kontinuitet, både innenfor kongeslekten og de ledende stormannsslektene, et periode som varte til ny rivalisering brøt ut innenfor eliten henimot midten av det følgende århundret.

Den foregående fremstillingen har langt på vei bekreftet og videreført Krag's kritikk av tidligere forsøk på å forstå Olav den helliges regjeringstid i lys av helhetlige oppfatninger av samfunnsutviklingen i tidlig middelalder. Derimot deler jeg ikke

Krags skepsis mot slike helhetsoppfatninger i sin alminnelighet. Det er historieforskningens og annen samfunnsforsknings oppgave ikke bare å forklare enkeltpersoners handlinger, men også å klarlegge de strukturelle betingelsene for dem. Det er den marxistiske tradisjonens store fortjeneste å ha innsett dette, selv om mye kan innvendes mot dens empiri. Kildene lar oss ane enkelte særtrekk ved Olav, og hadde vi hatt mer materiale, ville sikkert flere ha trådt frem. Likevel må hans gjerning i første rekke forstås på bakgrunn av tidens maktforhold og politiske kultur, i de midler som skulle til for å skaffe seg makt og oppslutning på 1000-tallet og i overgangen fra ytre ekspansjon til indre konsolidering i vikingtidens sluttfase.

SAGAKRITIKK I DET 21. ÅRHUNDRE

Det bildet jeg i det foregående har gitt av Olavs regjeringstid, bygger på noen punkter på andre kildekritiske prinsipper enn dem Weibull-skolen har stått for. Det kan selvsagt ikke være noen uenighet om at man så langt som mulig må bygge på samtidige kilder. I praksis har imidlertid dette prinsippet ført til en overdreven tiltro til skaldediktningen. Selv om det i noen tilfeller har vært gitt overbevisende argumenter for at sagaforfatterne har misforstått eller omtolket skaldedikt, er det et problematisk prosjekt å bygge utelukkende på denne diktningen, løsrevet fra sagatradisjonen. Tross alt er skaldediktningen også muntlig tradisjon, og den er utelukkende overlevert gjennom sagaene. Selv om den metriske formen gjør at diktene er mindre utsatt for endring enn en vanlig muntlig beretning, er de ikke nødvendigvis uforanderlige. Det virker derfor inkonsekvent å stole fullt ut på en del av den muntlige tradisjonen og fullstendig forkaste den andre. Og selv om sagaforfatterne kan ta feil både i sin tolkning av skaldediktene og sin plassering av dem i en historisk sammenheng, er moderne forskeres muligheter til å korrigere disse feilene begrenset. Slike forsøk kan lett lede til vilkårlige spekulasjoner, slik jeg har gitt eksempel på i det foregående. Det må derfor være en bedre metode å erkjenne at alle opplysninger vi har om 1000-tallet og tiden før, er høyst usikre, og så forsøke å gjøre det beste ut av det totale materialet som finnes. I denne sammenheng kommer både sagaenes samfunnssyn og tolkning av begivenhetene og generell kunnskap inn.

Den tradisjonelle kildekritikken har i altfor høy grad bygget på den implisitte forutsetning at middelalderske historieskrivere hadde omtrent samme formål med sin virksomhet, nemlig å fortelle så mye som mulig om de begivenhetene de behandlet. Dette har i sin tur ført til at helheten i verkene og deres egenart er kommet i bakgrunnen; man har diskutert troverdigheten av enkeltopplysninger uten i særlig grad å bekymre seg om den sammenheng de har inngått i. Her må

riktignok Weibull-skolen et stykke på vei frikjennes, ettersom den var meget opptatt av tradisjonsutvikling, ideologi og litterære forbilder, riktignok i første rekke som feilkilder.¹¹⁰ Nyere undersøkelser, både av litterær og historisk-antropologisk art, har hatt et videre perspektiv og er viktige også i kildekritisk sammenheng, selv om de ikke direkte er opptatt av slike spørsmål. De kan vise at sagaene rommer flere feilkilder enn den tradisjonelle tendenskritikken har avdekket, at de er preget av modeller, stereotypier og genrekrav. Men de kan også vise at sagaenes helhetssyn og forestillingsverden er viktige kilder til kunnskap, i første rekke om deres egen samtid, men også i noen grad om eldre tider. At sagaene, både samtidssagaer og fortidssagaer, kan utnyttes som levninger og gi viktig kunnskap om tiden da de ble til, er det vel nokså utbredt enighet om. Derimot mangler det mye på at man har trukket de praktiske konsekvenser av denne erkjennelsen.

Som det fremgår av det foregående, er det ikke lett å avdekke Snorres eller de øvrige sagaforfatterens helhetssyn. Det består av mange lag, hvorav noen, som det dynastiske perspektiv og *rex iustus*-perspektivet, har klar sammenheng med spesifikt kongelig og kirkelig ideologi fra 1200-tallet. Under dette ligger imidlertid en forståelse av politikk og samfunn som kommer til uttrykk i selve fortellingen, i måten å forklare på og til og med i forklaringer Snorre avviser. Denne forståelsen gir hans drama om Olavs vei til makten og hans fall fra den betydelig indre enhet, ikke bare når det gjelder handlinger og personer, men også når det gjelder oppfatningen av makt og samfunn. Makt hviler på tilslutning, som er lett å skaffe seg, men også lett å miste. Lojalitet gjelder i første rekke slektninger og nære venner; derfor må høvdinger ofte ta konflikter de ikke ønsker når venner og klienter kommer i vanskeligheter. Legitimitet kan nok ha betydning på lokalplanet, der høvdinger har knyttet menn til seg gjennom generasjoner. Men en konge som vil ha makt over et helt rike, må basere seg på gavmildhet og får store problemer når han ikke har ressurser til dette eller hans rivaler kan overby ham. Tankegangen her er konsekvent førstatilg, og det gjør det rimelig å tillegge den en viss vekt når det gjelder å forstå samfunnet på Olavs tid og de konflikter som da foregikk.¹¹¹ I forlengelse av Snorres resonnementer har jeg videre pekt på en del trekk som han selv enten undertrykker eller ikke er klar over. Snorre har undervurdert Knut den

---

110 Bl.a. C. Weibull, Saxo Grammaticus, i hans *Källkritik och historia*, Lund 1964: 153–240 [oppr. 1915]. Nyere norske arbeider i samme tradisjon er Helle 1992; Krag 1998 og Rane Kongsfostre og Olav Geirstadalv. Om utviklingen av to sagaskikkelser, *Historisk tidsskrift* 1999, 78: 21–47.

111 Jfr. Bagge 1991: 237 ff. og 1996: 147 ff. o.fl.st. om forskjellene i samfunnsbildet mellom *Heimskringla* og kilder fra det norske hoffmiljøet på midten av 1200-tallet, i første rekke *Hákonar saga*. Selv om flere forstatlige elementer også finnes i den siste, er helhetsbildet sterkere preget av det nye, sterke kongedømmets idealer.

mektiges betydning for Olavs fall, og Olavs finansielle underlegenhet i forhold til Knut har vært mer bestemmende for Olavs politikk enn Snorre vil innrømme. Av Snorres fakta, motsatt hans helhetsoppfatning av Olavs regjering, synes det videre å fremgå at Olav i første rekke har vært konge over én region, Østlandet, og dermed har skilt seg mindre fra sine forgjengere enn de fleste moderne forskere har antatt. Endelig har jeg pekt på hvordan både Olavs og hans forgjengeres og etterfølgeres politikk, uten bevisst å ha statsbygging som mål, likevel kunne bidra til dette.

Når jeg har lagt såvidt stor vekt på Snorres fremstilling, skyldes det delvis at han gir det fyldigste bildet av Olavs regjeringstid, men i første rekke at han mer eksplisitt enn de øvrige sagaforfatterne gir uttrykk for normer og handlemåter gjennom sine resonnementer om hvorfor folk handler som de gjør. Helhetssynet blir dermed ikke først og fremst direkte utsagn om Olav som representant for den strenge rettferdighet, der Snorre bygger på 1200-tallets *rex iustus*-ideologi, men noe som nærmer seg mentalitet, dvs. hva Snorre og hans samtidige har tatt for gitt når det gjelder samfunn og menneskelig oppførsel.

Helle antyder at sagaenes samfunnsbilde kan være en oppdiktet ramme omkring dramatiske fortellinger om enkeltpersoner eller ha til hensikt å skildre en heroisk fortid.¹¹² Teoretisk kan dette ikke utelukkes. Men for en stor del bekrefte sagaenes bilde av andre kilder. Fenomener som hevn, feider, personlig vennskap og gaveutveksling, som går igjen i hele sagalitteraturen, er også godt belagt i samtidige kilder fra 1200-tallet, både i Norge og på Island, blant annet gjennom forsøkene på denne tiden på å bekjempe dem. I alle fall gaveutvekslingen er dessuten hyppig omtalt i skaldediktningen. Dette siste betyr at sagaforfatternes bilde av det forstatlige samfunn til en viss grad kan bygge på autentisk kunnskap om 900- og 1000-tallet. Men hovedkilden til deres kunnskap må være forholdene i deres egen samtid. I visse hovedtrekk må vi derfor regne med betydelig kontinuitet mellom 1000-tallet og 1200-tallet, både på Island og i Norge. Dette blir også svaret på Helles spørsmål om hvordan det går an både å stille opp et forstatlig og et statlig samfunn som idealtyper og samtidig bruke forstatlige innslag i kilder fra den statlige perioden til å rekonstruere et tidligere forstatlig samfunn.¹¹³ I virkeligheten har forskjellen vært langt mindre enn de normative kildene fra 1200-tallet gir inntrykk av. Generelt tror jeg det er større risiko for å overdrive statsmaktens betydning på 1200-tallet enn å undervurdere den tidligere.

Endelig kommer at de fenomenene sagaene beskriver, er godt dokumentert i den sosialantropologiske litteraturen fra en rekke samfunn over hele verden, både

---

112 Helle 2001a: 36.

113 Helle 2001a: 33 f.

i vår tid og tidligere tider, bl.a. i andre land i Europa i samtiden. Det ville derfor være litt av et slumpetreff om sagaforfatternes dikteriske fantasi i den grad skulle passe inn i moderne samfunnsforskningens bilde av et førstatlig samfunn. Dette siste betyr også at vi ikke kan komme noen vei med vår magre kunnskap om Norge i tidlig middelalder uten å sette den i forhold til generell kunnskap om lignende typer samfunn. Det betyr ikke at vi uten dokumentasjon skal gå ut fra at fenomener som finnes andre steder, også finnes i Norge eller at vi skal se bort fra at noen trekk ved det norske samfunn kan være helt særegne.¹¹⁴ Men slik generell kunnskap gir oss en mulighet til å se sammenhenger mellom enkeltopplysninger vi finner i kildene og til å skille mellom diktning og sosiale realiteter.

Det går ingen vei tilbake til den før-weibullianske uskyldstilstand. I dagens forskningssituasjon trenger vi både den skjerpede kildekritikk som Claus Krag står for og de nyere, anti-weibullianske tendenser inspirert av historisk antropologi. Representanter for den siste retningen kan sikkert på en del punkter kritiseres for ikke å være kildekritiske nok. Omvendt kan det rettes en vel så sterk kritikk mot den kildekritiske retningen for ikke å ta fortidens mentalitet alvorlig. Riktignok har det i senere tid vært rettet kritikk mot tradisjonell mentalitetshistorie for å overdrive det kollektive og tradisjonsbundne hos fortidens mennesker, og mye av den kan være berettiget. Derimot er det ikke noen innvending mot mentalitetshistorien at middelalderens mennesker hadde ulike meninger, akkurat som mennesker i dag.¹¹⁵ Når Jacques Le Goff definerer mentalitet som det Caesar og den minste av hans legionærer hadde felles, forutsetter han jo nettopp at det fantes en hel del de *ikke* hadde felles.¹¹⁶ Problemet med fortidens annerledeshet kommer vi ikke utenom, uansett hva vi måtte mene om de forsøk som hittil har vært gjort på å tolke den. Vi har ikke bare å gjøre med enkeltpersoner med forskjellige tanker og forestillinger, men med et samfunn som bygger på visse grunnleggende normer og verdier, på straff og belønning av visse handlinger og meninger og på at noen oppfatninger er så selvfølgelige at man ikke stiller spør-

---

114 Motsatt oppfatning hos C. Krag, [Anm. av] Klaus von See, *Europa und der Norden im Mittelalter*, *Historisk tidsskrift* 80, 2001: 272–76, som hevder at den norrøne kulturen er så enestående at alle generaliseringer egentlig blir forgyeves; dette fordi man var opptatt av den hedenske fortid og fant positive trekk ved den. For det første utelukker ikke generaliseringer at noe kan være enestående. For det andre tar Krag faktisk feil i dette tilfellet; den norrøne holdningen til den hedenske fortid var slett ikke enestående i samtiden (jfr. bl.a. P. Brown, *The Rise of Western Christendom*, Malden, Mass. 1997: 307 ff.).

115 Krag 2000: 172.

116 J. Le Goff, *Les mentalités: une histoire ambiguë*, i J. Le Goff og P. Nora, *Faire de l'histoire* bd., Paris 1974: 80; J. Le Goff og J.-C. Schmitt, *L'histoire médiévale*, *Cahiers de civilisation médiévale* 39, 1996: 15 f. med en rekke presiseringer av at mentaliteter hverken er altomfattende eller uforanderlige.

målstegn ved dem; de er ikke meninger, men sannheter. Krag's kritikk av mentalitetshistorien bygger i siste instans på den forutsetning at det ikke finnes noe samfunn.¹¹⁷ Det er betydelige problemer med å bruke sagaene som mentalitetshistoriske kilder, både til forfatternes samtid og tidligere tider. Poenget er imidlertid at det ikke finnes noe alternativ. Middelalderen er på mange måter en fremmed verden for oss. Prøver vi å tolke den utelukkende ved hjelp av vår egen «sunne fornuft», uten å ta i bruk de fragmenter av kunnskap som tross alt finnes, kommer vi i alle fall galt av sted. Kildekritikk er tross alt bare en teknikk som hjelper oss til å unngå en del feilslutninger. Med all respekt for Lauritz Weibull og hans kritiske undersøkelser, så er det skjedd en del i faget siden hans tid, som vi i dag er nødt til å forholde oss til.

SUMMARY

Between Source Criticism and Historical Anthropology. St Olav, the Aristocracy, and the Unification of Norway

This article has a double aim. First, it is an empirical study of monarchy and aristocracy during the reign of St Olav (1015-30) and by implication of the early formation of the Norwegian kingdom. Second, it discusses the sources for early Norwegian history, notably the value of the sagas. Taking issue with the strongly critical attitude represented by the brothers Weibull in the early twentieth century, and recently revived by Claus Krag, it attempts to apply insights from social anthropology and the history of mentality to the study of the sagas as well as to the social reality that forms their subject. It is argued that even if the sagas are untrustworthy in many details, they have their origin in a society not

---

117 Krag 2000: 172. Krag peker her på hvor fremmed Winston Churchills krigerske holdninger i hans ungdomserindringer virker på «oss», dvs. norske akademikere ved begynnelsen av det 21. århundre, og påpeker samtidig at det også fantes fredelige mennesker i middelalderen. Som argument mot tanken om kollektive mentaliteter er dette ikke overbevisende. Churchill representerer klart en kollektiv mentalitet, i alle fall innen deler av den britiske overklassen, som i dag føles dypt fremmed i forhold til den vestlige verdens offisielt sanksjonerte, antikrigerske kollektive mentalitet. Begeistringen foran krigsutbruddet i 1914 kan videre antyde at Churchills holdning hadde forholdsvis stor utbredelse. Samtidig er den forskjellig fra middelalderens krigerske mentalitet, fordi krigen var noe annet omkring 1900 enn i middelalderen: Clausewitz' patriotisk-idealistske krig, ispedt en del britisk sportsånd på den ene siden, mot krig som et middel til å oppnå individuell ære og ikke minst bytte på den andre (J. Keegan, *A History of Warfare*, London 1993: 3–24). Selvsagt fantes mer eller mindre krigerske personer i middelalderen, akkurat som i dag. Jeg vil imidlertid mene at det er mer vesentlig å påpeke at politikere i dag, i motsetning til på 1000-tallet, ikke hylles for å mette ulver og ravner med sine fienders lik. Tvert imot kan selv den mest krigerske politiker i dag ikke omtale krigen som noe annet enn et nødvendig onde.

fundamentally different from that of the eleventh century and are therefore likely to give an adequate representation of phenomena like feuds, gift exchange, alliances and political behaviour in general.

The consequences of this understanding of the sagas for the study of St Olav's reign are the following. Contrary to most earlier scholarship Olav should not be regarded as a state-builder who eventually failed because of the opposition to his attempts at centralisation, but rather as a Viking chieftain who acted according to the contemporary principles of personal politics. He fought for personal gain and honour and based his power on personal networks held together by kinship, friendship and generosity. The conflicts during the last years of his reign which led to his fall may partly be explained as the result of accidental clashes between Olav's clients and those of various individual magnates which eventually involved the protagonists themselves. While such clashes were a normal phenomenon in contemporary society, Olav's stubbornness, harsh measures against his adversaries, and, as implied rather than stated in the sagas, his stinginess caused them to have more serious consequences. However, there may also be a structural explanation for Olav's behaviour, i.e. Cnut the Great's North Sea empire which cut him off from plundering in the west and forced him to exploit his own country to reward his adherents.

In the long run, this situation contributed to Scandinavian state formation. After a period during which the surplus from the Viking expeditions had given rise to larger and stronger principalities as well as more intense competition between them, greater resistance abroad forced the kings or princes to exploit their own countries more efficiently. The result was three kingdoms in mutual balance which eventually developed more state-like features. Thus, although state building was hardly Olav's aim, his reign forms an important stage in this process.

Sverre Bagge f. 1942, dr. philos., professor i middelalderhistorie ved Universitetet i Bergen.